TIKASHAI
G. K. U.

कांवर गालपत्र

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यैनमः ॥ श्रीसद्गुरुभ्योनमः

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ अथसनत्सुजातभाष्यं ॥

॥ १ ॥ ॐ नमआचार्येभ्योब्रह्मविद्भ्यः ॥ सनत्सुजात

दानंदाद्वितीयब्रह्मात्मस्वरूपोप्यात्मास्वाश्रययास्वविषययाऽवि

यब्रह्मात्मभावात्प्रच्युतोऽनात्मनिदेहादावात्मभावमापन्नोऽप्राप्ता

धनैरिष्टप्राप्तिमनिष्टपरिहृतिंचाकांक्षन्लौकिकवैदिकसाधनैरनुष्ठि

रागद्वेषादिभिरितस्ततआकृष्यमाणः सुरनरतिर्यगादिप्रभेदभिन्न

शाद्वेदोदितेनेश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनापगतरागादिमलोऽनित्यादिदो

ह्मात्मभावंबुभुत्सुः वेदोदितशमदमादिसाधनसंपन्नोब्रह्मविदमाचा

ह्मात्मतत्वमवगम्यनिवृत्ताज्ञानतत्कार्योब्रह्मरूपोवतिष्ठतइति इ

जातः ॥ धृतराष्ट्रःशोकमोहाभितप्तः ॥ तरतिशोकमात्मविदितिवे

नः ॥ अनुक्तंयदितेकिंचिद्वाचाविदुरविद्यतइतिविदुरायोक्तवान् ।

विशिष्टाधिकारिविषयांमन्वानः ॥ शूद्रयोनावहंजातोनातोन्यद्वक्तु

धिकृतइत्युक्त्वाकथमेनंधृतराष्ट्रंब्रह्मविद्ययापरमेपदेपरमात्मनिपूर्णा

द्धमितिहासंस्मृत्वा ॥ नान्योभूमानंतमसःपरंपरमात्मानंदर्शयितुंश

त्थानादिभिर्भगवंतंपूजयित्वाआहक्षत्ता ॥ भगवन्संशयःकश्चित

टीका ॥ उद्योगपर्वणिसनत्सुजातीयेभाष्यकारादिभिर्व्याख्यातान्सं

अध्यात्मोपदेशः कथितोस्ति. तस्याख्यायिकाचेत्थं— धृतराष्ट्रेन

रित्वमिति प्रतिपाद्य स्मरणगामी ब्रह्मविदग्रणीः श्रीमत्सन-

धृतराष्ट्रो मुमुक्षुरिति भवता उपदेष्टव्य इति विदुरप्रार्थनां श्रुत्वा

शद्पर्यंताः षट् संति, तन्मध्ये प्रथमाध्यायस्येतिहासरूपत्वात्

श्रीमच्छंकराचार्यैः तयोरुपरि भाष्यमकृत्वा चतुर्ष्वेवाध्यायेषु भाष्यं

क्तं श्रीमदाचार्य भाष्यं दृष्टमिति उद्योगपर्वसंबंधि द्विचत्वारिं-

क्वचित्स्थलेपि नीलकंठेन पाठभेदार्थभेदादयश्च न प्रतिपादिताः ॥

पाठभिन्नत्वं, क्वचिन्न्यूनाधिकभावः, क्वचित् व्युत्क्रमेण पठनं च

यकृतसंमतपाठानुरोधेन मूले यानि पदानि स्थिरतराणि तत्पदवि-

ष्यसंमतिस्थितमूलपाठविरुद्धटीकापाठीयपदानि विहाय भाष्यं-

नीयेति युक्ततरं परंतु ग्रंथविस्तरभयात्तथा न कृतं. उभयोः वि-

तट्टीकाद्रष्टव्या ॥

ानरेबल सी. आय. ई. इत्याद्यनेक पदवीधारक त्र्यंबकसूनु तै-

सनत्सुजात भाष्यपुस्तकानि स्वकीयानि संशोधनाय मह्यं कृपा-

ख्यायते ततोराजेति मनीषीशास्त्रसंस्कृतमनीषावान् रहितेएकां ते
एतेनविषयोदर्शितः प्रयोजनंदर्शयति महात्माबुभूषन्निति परंब्रह्म भवितु
विदुरेरितंवाक्यं सनत्सुजातःप्रोवाचमृत्युर्नास्तीतिभारतेतिमृत्युः शब्दितर
यंश्रुत्वाऽयंमनुष्येंद्रःसर्वदुःखातिगोभवेत् ॥ लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ
भये ॥ अरतिंचैवतंद्रींचकामक्रोधौक्षयोदयाविति ॥ ३ ॥ भगवन्
मुक्तोभवेत्तमस्मैधृतराष्ट्रायवक्तुमर्हसीत्युक्तवान् ॥ ततइ ति ॥ त
माणंविदुरेणसनत्सुजातंप्रतिईरितंउक्तं यद्वाक्यंतत्संपू यसंमान्य

अथसनत्सुजातीयं ॥ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ ॥ त

तत् ॥ सनत्सुजातंरहितेमहात्माप्रच्छबुद्धिंपरमां

तयदिदंश्रृणोमिमृत्युर्हिनास्तीतितवोपदेशं ॥ देवा

गर्भाख्यं ॥ तस्मात्सनातनात्ब्रह्मणोमानसात्ज्ञानवैराग्यादिसमन्
रहितेरहसिप्राकृतजनवर्जिते ॥ महात्मामहाबुद्धिः ॥ पप्रच्छपृष्टव
न्भवितुमिच्छन्ब्रह्मात्मविद्ययापहतमात्मानंलब्धुमिच्छन्नित्यर्थः
नास्तीतिशिष्यान्प्रतिउपदिष्टमितिविदुरःप्राह ॥ देवासुराःप
तिसंतोषंप्राप्य तेनज्ञानस्यसर्वकर्मोन्मूलनहेतुत्वंदर्शितं यथोक्तं ह
मृत्युरितिध्रुवंजन्ममृतस्यचेतिसाहचर्यांज्जन्ममरणप्रवाह
जातसनत्सर्वदासुष्ठुजातंजन्मयस्यनित्यकुमारत्वेनजर

...जातजन्मयस्यानित्यकुमारत्वेनजर

र्थतेति नुतथाअमृ प्रवेमृत्योरभावाय एक

॥ श्रीमन्महाभारते उद्योगपर्वान्तर्गत...

मामध्यात्मोपदेशं कुर्विति पृष्टेन विदुरेण मम
त्सुजातः ते उपदेशं करिष्यतीत्युक्त्वा तस्य स्मर
श्रीमत्सनत्सुजातेन पूर्वोक्त पर्वणा उपदिष्टो धृत

॥ उपदेशाध्यायाश्च उद्योगपर्वणः एक
श्रीमद्भगवद्गीताप्रथमाध्यायवत् एतत्पंचमाध्यायस्य
कृतमस्ति ॥ श्रीमन्महाभारतटीकाकारागांमध्ये
शत् संख्याकाध्यायस्य तट्टीकोपक्रमेणैव प्रतिभ

॥ भाष्यकार पूर्वोक्त टीकाकारपाठक्रम
दृष्टं; तत्र भाष्यकृतसंमतमेव सर्वं मया दत्तमा
षयिण्येव टीकांकनेंगीकृता न तु भाष्यपाठविर
पाठानुकूलपदानि योजितानि ॥

॥ भाष्यटीकाकृतोः पाठान् प्रदर्श्य स
भिन्नपाठादिकं द्रष्टव्यमेवेति येषामाशीस्तैः स्व

॥ जीवनराम सूनु श्रीसद्बोधप्रवर्तकाच
लंग काशिनाथरावपदवाच्यैः मुकुंदसूनु पंडित
पूर्वकमर्पितानीति तेषामहमतीवानुग्रहं मन्ये ॥

गुरुभ्योनमः

3

...ज अध्यात्मोपदेशः कथितोस्ति. तत्राख्यायिकाचेत्थं— धृतराष्ट्रेन
दासीजन्यत्वादुपदेशानधिकारित्वमिति प्रतिपाद्य स्मरणगामी ब्रह्मविदग्रणीः श्रीमत्सन-
णं कृतं, तदनंतरं अयं धृतराष्ट्रो मुमुक्षुरिति भवता उपदेष्टव्य इति विदुरप्रार्थनां श्रुत्वा
राष्ट्रः ॥

चत्वारिंशदारभ्य षट्चत्वारिंशद्पर्यंताः षट् संति, तन्मध्ये प्रथमाध्यायस्येतिहासरूपत्वात्
च पुनरुक्तिसदृशत्वात् श्रीमच्छंकराचार्यैः तयोरुपरि भाष्यमकृत्वा चतुर्ष्वेवाध्यायेषु भाष्यं
प्रसिद्धश्रीनीलकंठेन पूर्वोक्तं श्रीमदाचार्य भाष्यं दृष्टमिति उद्योगपर्वसंबंधि द्विचत्वारिं-
ताति; परं भाष्यानुरोधेन क्वचित्स्थलेपि नीलकंठेन पाठभेदार्थभेदादयश्च न प्रतिपादिताः ॥
नुरोधेन क्वचित्स्थले पद्येषु पाठभिन्नत्वं, क्वचिन्न्यूनाधिकभावः, क्वचित् व्युत्क्रमेण पठनं च
स्ति. किंच क्वचित्स्थले भाष्यकृतसंमतपाठानुरोधेन मूले यानि पदानि स्थिरतराणि तत्पदवि-
द्धपदविषयिणी. क्वचित् भाष्यसंमतिस्थितमूलपाठविरुद्धटीकापाठीयपदानि विहाय भाष्यं-

पूर्णैव टीका भाष्यवत् अंकनीयेति युक्ततरं परंतु ग्रंथविस्तरभयात्तथा न कृतं. उभयोः वि-
तंत्रतया भारतोपरि अंकिता तट्टीकाद्रष्टव्या ॥
र्य श्रीजयकृष्ण महाशयैः आनरेबल सी. आय. ई. इत्याद्यनेक पदवीधारक त्र्यंबकसूनु तै-
जेष्ठाराम पदाभिधेयैश्च एतत्सनत्सुजात भाष्यपुस्तकानि स्वकीयानि संशोधनाय मह्यं कृपा-

॥ तथा महामहोपाध्यायपदवीधारक वे
संशोधनविषये मदीयं साहाय्यं कृतमित्यहं ते
॥ पूर्वं तैलंगोपाव्ह काशिनाथराव श
तोपरि श्रीमच्छंकराचार्यकृतभाष्यं एतावत्काल
राज, जड्ज्य काशीनाथराव, पंडित जेष्ठाराम
सारेणेदं श्रीसनत्सुजातसटीकाभाष्यं यथाल्पमति
॥ इदमंकनं प्रथममेव कृतमिति अंकन
तो व्यत्ययश्च विद्वद्भिः क्षंतव्य इत्यहं सादरं प्रा
॥ श्रीमच्छंकराचार्यैः प्रस्थानत्रय, विष्णु
विद्याप्रतिपादकं अपूर्वांकनवदिति वदान्यजनैः स
॥ प्रसिद्धिपत्रिकायां यदवधिकमंकनं भ
विष्णुसहस्रनामभाष्यं प्रबोधसुधाकरं चांकयिष्या
॥ पालेकरोपाव्ह बालकृष्णसूनु सदानंद
कृतिस्तेषामतीव स्तुत्येति अखिलब्रह्मांडनियंता श्री
श्रीधरेणाल्पमतिना सिन्न
रुद्रवसिंवदुमितशालिवाहनशाकीय
माघसितपंचम्यां मंदे मोहमय्यां
सवेदासुष्ठुजातंजन्मयस्यनित्यकुमारत्वेनजर

शास्त्राब्धिपारग बोडसोपाव्ह राजारामशास्त्रिभिः नासिकवासिं गर्ग हरिशास्त्रिभिश्च क्वचित्
मतीवोपकारी ॥
द्वाच्यैः गीताअनुगीता सनत्सुजातानां आंग्लभाषया व्याख्यानं कृतं, परं तन्मध्ये सनत्सुजा-
वधि गीर्वाणभाषया न मुद्रितं केनापीति न्यूनता परिहर्तव्येति मनस्यानीय श्रीजयकृष्ण महा-
पदवाच्यानां त्रीणिपुस्तकान्यवलोक्य कश्चिद्विद्वद्वर्य लिखित मत्पितामहचरणार्जित पुस्तकानु-
ते संशोध्यमोहमय्यां "धी इंडियन प्रिंटिंग प्रेस" नामक मुद्रणयंत्रालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम् ॥
विषयक वर्णमात्रादि न्यूनाधिकभावः शोधनविषयक प्रमादः पाठादि विषयकोक्त व्यवस्था-
र्थये ॥
सहस्रनाम, सनत्सुजातादिषु भाष्यानि विरचितानि; तन्मध्ये इदं श्रीसनत्सुजातं अध्यात्म-
संग्रहीतव्यम् ॥
विष्यतीति यत्प्रकटीकृतं तदत्यल्पग्राहकाश्रयेण तथानाभूत्. किंच प्रसिद्धिपत्रिकायामेव
मीति यत्प्रकटीकृतं तद्ग्रंथयोरंकनस्यान्यैरारभ्यमाणत्वात् नांकिताविति शम् ॥
रावशर्मभिः अयं ग्रंथः स्वकीय मुद्रणयंत्रालये परमोत्साहेन स्वौदार्यवत्तयाचांकित इति
परमेश्वरस्तान्सदानंदयतु ॥
रग्रामवासिना ॥ मुद्रीयत्वार्पितःप्रीत्या जयकृष्णपदांबुजे ॥ १ ॥

सिन्नरग्रामवासी देशपांडेइत्युपाव्ह
वामनात्मज श्रीधरशर्मा.

त्यस्यानित्यकुमारत्वेनजर

इत्येषापरमार्थतेति नुतथाअम् एवेमृत्योरभावाय एक
निवृत्तस्यनिवृत्त्यर्थंयत्नोयुज्यते तदनयोःपक्षयोःकतरत्मतंस्
कृतवंतः ॥ श्रूयतेचछांदोग्ये ॥ तद्धोभयेदेवाअसुराविकब्रधिरे
नयोःप्रजापतौब्रह्मचर्याचरणंएकशतंहवैवर्षाणिमघ
सुराणाममृत्यवेब्रह्मचर्याचरणंतत्तयोर्मृत्युसद्भावासद्भावात्ब्रह्मभूक
हभगवान्सनत्सुजातः ॥ अमृत्युरिति ॥ केचित्पुन अथवाअरु
त्वंभवतीतिमत्त्वा अमृत्यवेअमृतत्वप्राप्तयेवेदोक्तंकर्मादावात्मभ

श्रीसनत्सुजातउवाच ॥ भवन्नप्रम
चापरे ॥ शृणुमेब्रुवतोजंतून्ना

नाःकर्मणैवामृत्युरमृतत्वंदेवादिभावंवर्णयंति ॥ तत्रैवस्वस्मिन्नीत
नतुनिर्विषयंमोक्षंकदाचिदपिगौतमेति ॥ तथैवपरमात्मत्वसुरान्केण
पुनरद्वितीयात्मदर्शिनः आत्मव्यतिरेकेणद्वितीयमपश्यंतंन्यएवर्शस्त
वतोमेममवाक्यंशृणुमाविशंकिथाःमयोक्तेर्थेशंकांमाकुथाणिनयं ॥
नेननाशइति अपृच्छःपृष्टवानसि यच्चापरंमृत्युःस्वरूपतएवनास्तभ जाच्च
कर्मणाकेचिदितिपाठेकर्मसाध्यंअमृतत्वंउतज्ञानसाध्यमितिपक्षद्वंनिन
तिब्रवितीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अविरोधमेवाह उभेइति एतस्यएकस्यैवपदा

गुरुभ्योनमः ॥ श्रीसीतारामचंद्रायनमः ॥ श्रीमातापितृभ्योनमः ॥ अथसनत्सुजात
॥ नमःपुंसेपराणायपूर्णानंदायविष्णवे ॥ निरस्तनिखिलध्वांततेजसेविश्वहेतवे
णंसंक्षेपतोब्रह्मजिज्ञासूनांसुखावबोधायारभ्यते ॥ स्वतश्चि
यास्वानुभवगम्ययास्वाभासयास्वाभाविकचित्सदानंदाद्विती
षपुरुषार्थःप्राप्ताशेषानर्थःअविद्याकामकर्मपरिकल्पितैरेवसा
नैरपिपरमपुरुषार्थंस्वार्थंमोक्षाख्यमलभमानोमकरादिभिरिव
सुनानायोनिषुपरिवर्तमानोमोमुह्यमानःसंसरन्कथंचित्पुण्यव
दर्शनेनोत्पन्नेहामुत्रफलभोगविरागोवेदांतेभ्यःप्रतीयमानंब्र
र्यमुपेत्यआचार्यानुसारेणवेदांतश्रवणादिनाऽहंब्रह्मास्मीतिब्र
वेदांतमर्यादा ॥ एतत्सर्वंक्रमेणदर्शयति भगवान्सनत्सु
दांतवादमुपश्रुत्यब्रह्मविद्ययाविनाशोकापनयनमशक्यंमन्वा
अथोक्तश्रुतवाक्योपिपरमकारुणिकःसर्वज्ञःसन् ब्रह्मविद्यां
मुत्सहइतिशूद्रयोनिजत्वादौपनिषदब्रह्मात्मतत्वज्ञानेनाहम
नंदेस्वाराज्येस्थापयिष्यामीतिमन्वानःछांदोग्योपनिषत्प्रसि
क्नुयादितिमत्वातमेवभगवंतंसनत्सुजातंयोगबलेनाहूयप्रत्यु
धृतराष्ट्रस्यमानसे ॥ योनशक्योमयावक्तुंत्वमस्मैवक्तुमर्हसि ॥ १ ॥
तितिनपुस्तकेषुचस्थितान्पाठान्श्लोकांश्चगुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्यव्या

नी शास्त्राब्धिपारग वे

॥ तथा महामहोपाध्यायपदवीधारक वेदमा मतीवोपकारी ॥

संशोधनविषये मदीयं साहाय्यं कृतमित्यहं तेषाम् द्वाच्यैः गीताअनुगीत

॥ पूर्वं तैलंगोपाव्ह काशिनाथराव शम्भ अवधि गीर्वाणभाषया न मु

तोपरि श्रीमच्छंकराचार्यकृतभाष्यं एतावत्काल क्षपदवाच्यानां त्रीणिपुस्तका

राज, जड्ज्य काशीनाथराव, पंडित जेष्ठाराम ति संशोध्यमोहमय्यां "धी इं

सारेणेदं श्रीसनत्सुजातसटीकाभाष्यं यथाल्पमति विषयक वर्णमात्रादि न्यू

॥ इदमंकनं प्रथममेव कृतमिति अंक र्थये ॥

तो व्यत्ययश्च विद्वद्वर्यैः क्षंतव्य इत्यहं सादरं प्रा सहस्रनाम, सनत्सुजाता

॥ श्रीमच्छंकराचार्यैः प्रस्थानत्रय, विष्णु ग्रहीतव्यम् ॥

विद्याप्रतिपादकं अपूर्वांकनवदिति वदान्यजनैः सविष्यतीति यत्प्रकटीकृत

॥ प्रसिद्धिपत्रिकायां यदवधिकमंकनं भ तीति यत्प्रकटीकृतं तद्

विष्णुसहस्रनामभाष्यं प्रबोधसुधाकरं चांकयिष्या रावशर्मभिः अयं ग्रंथः

॥ पालेकरोपाव्ह बालकृष्णसूनु सदानंद श्वरस्तान्सदानंदय

कृतिस्तेषामतीव स्तुत्येति अखिलब्रह्मांडनियंता श्री ग्रामवा सिना ॥ मुद्रीय

श्रीधरेणाल्पमतिना सि

रुद्रवास्विंदुमितशालिवाहनशाकीय
माघसितपंचम्यां मंदे मोहमय्यां

परमांबुद्धिंपरविद्यांअथपरायथातदक्षरमधिगम्यतइतिश्रुतिप्रसिद्धांपप्रच्छ
मिच्छन् ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवतीतिब्रह्मज्ञानस्यब्रह्मभावफलकत्वश्रवणात्
यबंधस्याभावंश्रुत्वाप्रतिपूज्यासंगत्वात्कपटवतोपिममपापाद्भयंनास्ती
प्रथैनंनजरांतकौ ॥ २ ॥ विषहेतमदोन्मादौक्षुत्पिपासेभया
येनासौसकलसंसारकारणधर्माधर्मविवर्जितःसर्वदुःखातिगो
तःएतद्वाक्यसमनंतरंवैशंपायनजनमेजयंप्रतिकथयामासवक्ष्य
॥ सनत्सुजातं ॥ सनदितिसनातनंब्रह्मोच्यते ॥ हिरण्य

ततोराजाधृतराष्ट्रोमनीषीसंपूज्यवाक्यंविदुरेरितं
बुभूषन् ॥ १ ॥ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ सनत्सुजा
सुराआचरन्ब्रह्मचर्यममृत्यवेतत्कतरंनुसत्यं ॥२॥

वतःसुष्ठुजातइति सनत्सुजातःइत्युक्तोभगवान्सनत्कुमारःतं ॥
न् ॥ बुद्धिंपरमामुत्तमांपूर्णानंदाद्द्वितीयविषयां ॥ किमर्थंबुभूष
॥ १ ॥ तदेवाह ॥ सनत्सुजातेति ॥ हेसनत्सुजातयन्मृत्युर्हि
नरमृत्यवेमृत्योरभावायअमृतत्वप्राप्तयेब्रह्मचर्यमाचरंतोगुरौवासं
सइमांल्लोकान्हंतिननिबध्यतइति ॥ १ ॥ प्रश्नमेवाह सनत्सुजातेति
सनास्तीतितवप्रकर्षेणवादंपूर्वोक्तंविदुरादीनांमुखात्शृणोमि हेसनत्सु
दासुष्ठुजातंजन्मयस्यनित्यकुमारत्वनजरामरणविवर्जितस्य । श्रुतिश्चैतदाह नमिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्त

इत्येषापरमार्थतेति नुतथाअमृत्यवेमृत्योरभावाय एकशतंवर्षाणिमघवान्प्रजापतौब्रह्मचर्यमुवासेतिबंधनिवृत्त्यर्थोयत्नश्च श्रूयते नह्यसतोनित्य
निवृत्तस्यनिवृत्त्यर्थंयत्नोयुज्यते तदनयोःपक्षयोःकतरत्मतंस्‍अन्नब्रूहीतिशेषः ॥ २ ॥ यत्कर्मणाब्रह्मचर्येणमृत्युर्नास्तीतितेनसत्यस्यबंधस्यसाध
कृतवंतः ॥ श्रूयतेचछांदोग्ये ॥ तद्धोभयेदेवाअसुराविकब्रधिरेइत्याद्यारभ्यतौहद्वात्रिंशतंवर्षाणिब्रह्मचर्यमूषतुरित्यंतेनेंद्रविरोच
नयोःप्रजापतौब्रह्मचर्याचरणंएकशतंहवैवर्षाणिमघवाभ्यात्मानतौब्रह्मचर्यमुवासेतिच ॥ यदिमृत्युर्नास्तीतितवपक्षःतर्हिकथंदेवा
सुराणाममृत्यवेब्रह्मचर्याचरणंतत्तयोर्मृत्युसद्भावासद्भावात्ब्रह्मभूकतरंनुसत्यंयत्सत्यंतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥ एवंपृष्टःप्रा
हभगवान्सनत्सुजातः ॥ अमृत्युरिति ॥ केचित्पुनःअथवाअरूढाःपरमार्थतोमृत्युसद्भावंमन्यमानाःवेदोक्तेनकर्मणाअमृत्युरमृत
त्वंभवतीतिमत्त्वा अमृत्यवेअमृतत्वप्राप्तयेवेदोक्तंकर्मादावात्मभथा अन्येविषयविषांधाःविषयव्यतिरेकेणनिर्विषयंमोक्षममन्यमा

श्रीसनत्सुजातउवाच ॥ भवन्नप्रमत्युःकर्मणाकेचित्मृत्युर्नास्तीति
चापरे ॥ शृणुमेब्रुवतोजंतून्नाप्येतन्माविशंकिथाः ॥ ३ ॥

नाःकर्मणैवामृत्युरमृतत्वंदेवादिभावंवर्णयंति ॥ तत्रैवस्वस्मिन्नीतंश्लोकमुदाहरंति ॥ अपिवृंदावनेशून्येसृगालत्वंसइच्छति ॥
नतुनिर्विषयंमोक्षंकदाचिदपिगौतमेति ॥ तथैवपरमात्मवसुराम्केणद्वितीयमपश्यंतो ज्ञानकर्मभ्याममृतत्वंवर्णयंति ॥ अपरे
पुनरद्वितीयात्मदर्शिनः आत्मव्यतिरेकेणद्वितीयमपश्यंतंन्यएवास्तीतिवर्णयंति ॥ हेराजन्यथैतत्पक्षयोरविरोधःसंभवति तथाब्रु
वतोमेममवाक्यंशृणुमाविशंकिथाःमयोक्तेर्थेशंकांमाकुथाणिन्यः ॥ कथमित्याह ॥ उभेइति ॥ येपूर्वोक्तेमृत्योरस्तित्वनास्तित्वे
नेननाशइति अपृच्छःपृष्टवानसि यच्चापरंमृत्युःस्वरूपतएवनास्तअजाच्छः एततएतयोःपक्षयोःपरस्परविरुद्धत्वंमाविशंकिथाःमामंस्थाः अमृत्युः
कर्मणाकेचिदितिपाठेकर्मसाध्यंअमृतत्वंउतज्ञानसाध्यमितिपक्षद्वंनिन्यासः तयोश्चक्रमसमुच्चयपक्षाश्रयेणविरोधभावंमन्वानोमाविशंकिथाइ
तिब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अविरोधमेवाह उभेइति एतस्यएकस्यैवपुंदोऽवस्थाभेदेनउभेअपिसत्येएव हेक्षत्रियविद्धि अविद्यावस्थायांबंधःसत्यः

कर्मनाशश्च विद्यावतांतुरज्जूरगवत्कालत्रयेपिनास्ति मोहाद्ज्ञानस्यतुज्ञानमात्रेणानिवृत्तिर्भवतीतिभावः आद्यप्रवृत्तेइतिपाठेउभेअपिमतेअ
नादिनीनित्येइत्यर्थः सिद्धांतमाह मोहादिति निर्मोहानांतुनास्त्यमृत्युरित्यर्थः मोहंविवृणोति प्रमादमिति आत्मतत्त्वानवेक्षणंप्रमादः मूलाज्ञा
उभे ॥ हेक्षत्रियाद्यप्रवृत्ते ॥ यआदिसर्गस्तमारभ्यप्रवृत्तं अथवाक्षत्रियाद्यक्षत्रियप्रधान ॥ प्रवृत्तेवर्तमानेकथंपुनरुभयोःपर
स्परविरुद्धयोरस्तित्वनास्तित्वयोःसत्यत्वमितितत्राह ॥ यया मृत्युःसंमतोयः कवीनामिति ॥ भवेदयंविरोधोऽस्तित्वनास्तित्व
योर्यदिपरमार्थरूपोमृत्युःस्यात्कस्तर्हिमृत्युः ॥ योमोहो ज्ञानमनात्मनिआत्माभिमानःसमृत्युःकेषांचित्कवीनांमतः ॥ अहं
तुनतथामृत्युंब्रवीमि ॥ कथंतर्हि ॥ प्रमादंमृत्युमहंब्रवी प्रमादःप्रच्युतिः स्वाभाविकब्रह्मभावात् ॥ तंप्रमादंमिथ्याज्ञानस्या
पिकारणं ॥ आत्मानवधारणमात्माज्ञानंमृत्युंजननमर णंसर्वानर्थबीजमहंब्रवीमि ॥ तथासदाऽप्रमादंस्वाभाविकस्व

उभेसत्येक्षत्रियाद्य[illegible]मृत्युःसंमतोयःकवीनां ॥
प्रमादंवैमृत्युमहंब्र[illegible]ऽप्रमादममृतत्वंब्रवीमि ॥ ४ ॥

रूपेणावस्थानममृतत्वंब्रवीमि ॥ तथाचश्रुतिः ॥ [illegible]तनमेवमोक्षपदंदर्शयति ॥ परंज्योतिरूपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनि
ष्पद्यतइति ॥ तथाअनुगीतासुस्पष्टमाह ॥ एकोयः [illegible]तोद्दितीयोयोहृच्छयस्तमहममृतंब्रवीमीति ॥ यतःस्वरूपावस्थान
लक्षणोमोक्षःअतएवचतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वादोन्सदानं [illegible]ध्यममृतत्वंनापिसमुच्चिताभ्यांज्ञानकर्मभ्यामिति ॥ अमृत्युःकर्म
णाकेचित्इत्येतदनुपपन्नमेवेत्युक्तंभवति ॥ वक्ष्यतिना ॥ मु[illegible]स्यस्वयमेवनिराकरणं ॥ कर्मोदयेकर्मफलानुरागास्ततत्रानुतेयांति
नतरंतिमृत्युं ॥ ज्ञानेनविद्वांस्तेजअभ्येतिनित्यंन[illegible]यथातस्यपंथाइति ॥ ४ ॥ कथमेतदवगम्यतेप्रमादोमृत्युरप्रमादोऽ
नमितियावत् तदेवमृत्युःमृत्युर्वैतम[illegible]तिश्रुतेः अप्रमादंअर्वा[illegible]म्यगवेक्षणंज्ञानमितियावत् ज्ञानंसम्यगवेक्षणमितिस्मृतेः अमृतत्वंअमृतत्व
हेतुः ॥ [illegible]र्वेदासुष्टुजातंजन्म[illegible] कामक्रोधा[illegible]भिराक्रांताःपराभवन्मृत्युवशाअभूवन् तथाअप्रमादातज्ञाना
[illegible]४ ॥ प्रमादातअज्ञानात् असुराःअसु[illegible]

त् ब्रह्मभूताःपूर्वंब्रह्मैवसंतः अविद्ययाऽब्रह्मत्वमात्मनोमन्यमानाःविद्ययापुनर्ब्रह्मैवभवंति ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतेः सुराश्चेतिपाठेसुराःशम दमादिमंतःब्रह्मभूताःब्रह्मभाक्त्वंगताइत्यर्थः मृत्युरज्ञानंजंतून्अत्तिसंसारसंकटेपातयतिनतुव्याघ्रइवदृश्यते कार्यमेवास्यदृश्यतेनस्वरूपमित्यर्थः मृतत्वमितितत्राह ॥ प्रमादादिति ॥ प्रमादात्स्वाभाविकब्रह्मभावप्रच्यवनात् अनात्मनिदेहादावात्मभावात् असुराःविरोचनप्र भृतयःपराभवन्पराभूताः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ अनुपलभ्यात्मानमित्यारभ्यदेवावाअसुरावातेपराभविष्यंतीत्यंतेन ॥ तथाअप्रमादा त्स्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानावस्थानात्ब्रह्मभूताःसुराश्चेंद्रादयः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तंदेवाआत्मानंउपासतेत स्मात्तेषांचसर्वेलोकाआप्ताःसर्वेचकामाइत्यादिना ॥ अथवाअसुषुप्राणेषुइंद्रियेष्वेवरमंतइत्यसुराःअनात्मविदोवैषयिकाःप्राणिनो ऽसुराःतेस्वाभाविकब्रह्मभावमतिक्रम्यअनात्मनिदेहादावात्मभावमापन्नाःपराभवन्तिर्यगादियोनिमापन्नाः॥तथाचबह्वृचब्राह्म

प्रमादाद्वैअसुराःपराभवन्नप्रमादाद्ब्रह्मभूताःसुराश्च ॥
नैवमृत्युर्व्याघ्रइवात्तिजंतून्नाप्यस्यरूपमुपलभ्यतेहि ॥ ५ ॥

णोपनिषत् ॥ तस्मान्नप्रमाद्येतन्नातीयादिति ॥ तथास्वस्मिन्नात्मन्येवोपरमंत्यात्मविदःसुराः ॥ तथाचोक्तं ॥ आत्मन्येवरतिर्ये षांस्वस्मिन्ब्रह्मणिचाचले ॥ तेसुराइतिविख्याताःसूरयश्चसुरामताइति ॥ अप्रमादात्तेस्वाभाविकब्रह्मात्मनावस्थानात्ब्रह्मभूताः निवृत्तमिथ्याज्ञानतत्कार्याःब्रह्मैवसंबभूवुःइत्यर्थः ॥ नन्वन्यएवसर्वजंतूनांउपसंहारकोमृत्युःप्रसिद्धःकथमुच्यते प्रमादंवैमृत्युमहंब्र वीमीतितत्राह ॥ नैवमृत्युरिति ॥ नैवमृत्युरत्तिभक्षयतिप्राणिनयं॥ यदिभक्षयेत्तर्हिव्याघ्रइवास्यरूपमुपलभ्येतनचोपलभ्यतेतस्मा न्नास्त्येवमृत्युः ॥ ५ ॥ ननूपलभ्यतेसावित्र्युपाख्याने अंगुष्ठमात्रपुरुषंजहारयमबलाददिति ॥ कथमुच्यतेनास्यरूपमुपलभ्यतइतितत्राह ॥ यममिति ॥ सत्यमुपलभ्यतेतथापिनसाक्षान्मृत्युःकस्तर्हिनि यःप्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युःसएवसाक्षाद्विनाशहेतुत्वात् ॥ तथाअज्ञा हियतःअस्यरूपंनिरीक्ष्यमाणमपिनउपलभ्यते नहिरज्जूरगोपादाधदज्ञानमुरगवत्द्रष्टुंशक्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननुयदिमृत्योःरूपंनोपलभ्यतेतर्हित

10

त्सत्त्वेकिंप्रमाणमतआह यममिति अतःअज्ञानाख्यान्मृत्योरन्यंयमसंज्ञंएकेमूढाःमृत्युमाहुः अथसस्यवतःकायात्पाशबद्धंवशंगतं अंगुष्ठमात्रं
नस्यविनाशहेतुत्वंश्रूयते ॥ इहचेदवेदीदथसत्यमस्तिनचेदवेदीन्महतीविनष्टिरिति ॥ बृहदारण्यकेप्रमादाख्यस्याज्ञानस्यसाक्षा
न्मृत्युत्वंदर्शितं ॥ मृत्युर्वैतमोज्योतिरमृतमिति ॥ यस्मात्प्रमादएवसाक्षात्सर्वानर्थबीजंतस्मान्नप्रमाद्येत ॥ चित्सदानंदाद्विती
यब्रह्मभावेनैवावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ तथाचाज्ञानस्यबंधहेतुत्वंविज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वमुक्तंभगवता ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजं
तवइति ॥ यस्मात्प्रमादएवमृत्युः अप्रमादोऽमृतत्वं ॥ अतएवनकर्मसाध्यममृतत्वं ॥ नापिकर्मप्राप्यंनित्यसिद्धत्वात् ॥ नि
त्यप्राप्तत्वाच्च ॥ तथाचश्रुतिः ॥ एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्येति ॥ तथातमेवविदित्वाअतिमृत्युमेति ॥ नान्यःपंथाविद्यतेऽ
यनाय ॥ तमेवधीरोविज्ञायप्रज्ञांकुर्वीतब्राह्मणइतिज्ञानस्यैवमोक्षसाधनत्वंदर्शितं ॥ तथाचज्ञानंचक्षुषागृह्यतइति ॥ वक्ष्य

यमंत्वेकेमृत्युमतोन्यमाहुरात्मावासममृतंब्रह्मचर्यं ॥
पितृलोकेराज्यमनुशास्तिदेवःशिवःशिवानामशिवोऽशिवानां ॥ ६ ॥

तिचभगवान्ज्ञानस्यैवमोक्षसाधनत्वं ॥ अंतवंतःक्षत्रियेति ॥ एवंमृत्युंजायमानंविदित्वेतिच ॥ तथाचमोक्षधर्मे ॥ कर्मणा
बध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यते ॥ तस्मात्कर्मनकुर्वंतियतयःपारदर्शिनइति ॥ १ ॥ ज्ञानंविशिष्टंनहियज्ञाइतिच ॥ तथाचज्ञान
स्यैवमोक्षसाधनत्वंमन्यमानःसर्वकर्मपरित्यागमाहभगवान्वेदाचार्योमनुः ॥ यथोक्तान्यपिकर्माणिपरिहायद्विजोत्तमः ॥ आत्म
ज्ञानेशमेचस्याद्वेदाभ्यासेचयत्नवानिति ॥ तथाहभगवान्परमेश्वरः ॥ ज्ञानंतुकेवलंसम्यगपवर्गफलप्रदं ॥ तस्माद्बवद्भिर्वि
मलंज्ञानंकैवल्यसाधनं ॥ १ ॥ विज्ञातव्यंप्रयत्नेनश्रोतव्यंदृश्यमेवच ॥ एकःसर्वत्रगोह्यात्माकेवलश्चितिमात्रकः ॥ २ ॥ आ
नंदोनिर्मलोनित्यःस्यादे [illegible] ज्ञानंतन्मोक्षोनुगीयते ॥ ३ ॥ एतत्कैवल्यममलंब्रह्मभावश्चवर्णितः ॥

पुरुषंनिश्चकर्षयमोबलादिति अस्यव्यतिरेकमुखेनआत्मनिकल्पितंयमाह आत्मावासमिति आत्मनिप्रतीच्येवावसन्नंलीनं तेनरज्जूरगादिव

द्यमादिकमपिआत्मनिकल्पितमेवेत्यर्थः आत्मावासमितिपाठेआत्माश्रयमित्यर्थः यमप्रशमोपायमाहामृतमिति ब्रह्मचर्यंब्रह्मणिचर्याआत्मानुसं

आश्रित्यैतत्परंतत्वंतन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ ४ ॥ गच्छंतिमांमहात्मानंयतंतोविश्वमीश्वरमिति ॥ ननु एवंचेत्तर्हिकर्माणिनानुष्ठेया
नि ॥ ननानुष्ठेयानि किंतुज्ञानिनानानुष्ठेयानि ॥ तथाचाहभगवान् ॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्यादिति ॥ तथाचब्रह्मपुराणेका
वषेयः ॥ किमयनश्चाध्ययनेनकार्यमिति ॥ तथाचबव्हृचब्राह्मणोपनिषत् ॥ किमर्थंवयमध्येष्यामहे ॥ तथाचबृहदारण्यके ॥
विदुषःकर्मसंन्यासंदर्शयति ॥ एतद्ब्रह्मवैतदिति ॥ तथालैंगे ॥ ज्ञानामृतेनतृप्तस्यकर्मणाप्रजयाचकिमिति ॥ तथाचअथर्वणश्रु
तिः ॥ नैतद्विद्वानिति ॥ केनतर्ह्यनुष्ठेयानि ॥ अज्ञानिनाआरुरुक्षुणासर्वकर्माणिसदानुष्ठेयानिनज्ञानिना ॥ तथाचाहभगवान् ॥
लोकेस्मिन्द्विविधानिष्ठेति ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमिति ॥ तथाचाहभगवान्सत्यवतीसुतः ॥ द्वाविमावथपंथानाविति ॥ यत्रवेदाः
प्रतिष्ठिताःप्रवृत्तिलक्षणोधर्मनिवृत्यैवव्यवस्थिताः ॥ नन्वेवमारुरुक्षुणापिकर्माणिनानुष्ठेयानि कर्मणांबंधहेतुत्वात्तथाचोक्तंभ
गवता ॥ कर्मणाबध्यतेजंतुर्विद्ययाचविमुच्यतइति ॥ सत्यं ॥ तथापिईश्वरार्थतयाफलनिरपेक्षमनुष्ठियमानानिनबंधहेतूनि ॥
तथाचोक्तंभगवता ॥ यज्ञार्थात्कर्मणइति ॥ किमर्थंतर्हितेषामनुष्ठानंसत्वशुद्ध्यर्थमितिब्रूमः ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ कायेन
मनसाबुध्येति ॥ यज्ञोदानंतपश्चैवपावनानिमनीषिणामिति ॥ गतसंगस्येतिच ॥ तथाच ॥ कषायपंक्तिःकर्माणिज्ञानंतुपरमा
गतिः ॥ कषायेकर्मभिःपक्केततोज्ञानंप्रवर्त्ततइति ॥ ननुकर्म्मणामपिविद्यासहितानांमोक्षहेतुत्वंश्रूयते ॥ विद्यांचाविद्यांचयस्त
द्वेदोभयमिति ॥ तथाचमनुः ॥ तपोविद्याचविप्रस्यनिःश्रेयसकरावुभेति ॥ नैतत्पूर्वापराननुसंधाननिबंधनोयंभ्रमः ॥ तथाहि विद्यां
चाविद्यांचयस्तद्वेदोभयंसहेत्युक्त्वाअविद्ययामृत्युंतीर्त्वाविद्ययामृतमश्नुतइतिविद्याविद्ययोर्भिन्नविषयत्वेनसमुच्चयाभावः ॥
श्रुत्यैवदर्शितः ॥ इममेवस्पष्टमाहभगवान्मनुः ॥ जातपोविद्याचविप्रस्यनिःश्रेयसकरावुभावित्युक्तेसमुच्चयाशंकामाभू
दिति ॥ तपसाकल्मषंहंतिविद्ययामृतमश्नुतइति तपसोनित्यनैमित्तिकलक्षणस्यकर्मणःश्रुतावेवविनियोगंदर्शितवान् ॥ तथाई

धानंनिरस्ताखिलकल्पनाजालंअमृतंमोक्षहेतुः योगिनांयमभयंनास्तीत्यर्थः नतस्यरोगोनजरानमृत्युरितिश्रुतेः ननुकल्पितस्ययमस्यमृगजलादेरि

सर्पदंडादिवत्कल्पितेइत्यर्थः ॥६॥ अस्येति अस्ययमस्यआदेशादा शोबलिरितिन्यायेनआत्मनिकल्पितगरुडभावस्यविषनिवर्तकत्ववत्तत्राप्यर्थ
नीदेवतायमः एवंक्रोधाद्यभिमानिन्योऽपिदेवताःयमस्यदासभूताःसंतीति भूतस्यसर्वस्यतावन्मात्रत्वंपश्यतस्तद्दर्शनेनैवकृतार्थस्यसाध्यांतरमप
ननुयद्यात्मावासमज्ञानंतर्हितत्आत्मनःपृथक्सिद्धमपृथक्सिद्धंवा उतदात्मवेदिनःकेनतर्हिआत्मपरिपालनमित्याशंक्याह ॥ कुर्वन्नेवेहक
एवंतावत्प्रमादएवमृत्युरितिमृत्युरूपंनिर्द्धारितं ॥ इदानींतस्यैव लिप्यतेनरे ॥ एवंसर्वभूतेत्वयिनरमात्राभिमानिन्यज्ञेअविद्यानिमि
मृत्युःसप्रथममास्यात्मनापरिणमते ॥ आस्योभिमानात्मकोहं ज्जीवंकर्मजिजीविषेदित्यज्ञस्यनरमात्राभिमानिनःशुद्ध्यर्थंयावज्जीवं
आस्यइत्युच्यतेघोरोह्यहंकारोगुणोमहान् ॥ एवमहंकारात्मन वमेवावगम्यते ॥ नमोक्षसाधनत्वं ॥ यद्यप्युक्तं ॥ तेनेति ॥ ब्रह्मवि
कामःस्वविषयेवर्तमानःप्रतिहतक्रोधःप्रमादोमोहरूपश्चभव श्रुतिविनियोगानुसारेणवेदितव्यं ॥ तथाचानुगीतासुस्पष्टमाहभग

आस्याद्देषनिःसरतेनराण कैरितिवक्ष्यतिभगवान्सनत्सुजातःशुद्धिद्वारेणैवमोक्षसाधनत्वंतदर्थ
अहंगतेनैवचरन्विमार्गा विनापिसत्वशुद्धिंज्ञानेनैवमोक्षःसिध्यत्येव ॥ सत्यं ॥ ज्ञानेनैवमोक्षः

दात्मभावमापन्नोब्राह्मणोहंक्षत्रियोहंवैश्योहंशूद्रोहंस्थूलोहंकृम ः ॥ तथाचोक्तं ॥ ज्ञानमुत्पद्यतेपुंसांक्षयात्पापस्यकर्मणइति ॥ तथा
मार्गान्श्रौतस्मार्तविपरीतान्मार्गान् ॥ नचात्मनःपरमात्वई ते ॥ विशुद्धसत्वस्यैवनित्यानित्यवस्तुविवेकादिद्वारेणमोक्षसाधनज्ञा
र्माणिसंसारस्यप्रयोजकभूतानि ॥ पूर्वत्रमोहोमृत्युःसंस्तव र्माणिवाङ्मनःकायलक्षणानिश्रौतस्मार्तानिकर्माणिसमाचरेत् ॥ याव
तिकर्मवक्ष्यति ॥ अथेदानींकामोभिधीयते ॥ अस्यंतेक्षिप्त्व र्माणिकुर्वीत ॥ तथाचाहभगवान् ॥ आरुरुक्षोर्मुनेर्योगमिति ॥ सं
जग्धृत्वात् ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ कामएषक्रोधएषईर्ष्यामुच कं ॥ यदाहिनेंद्रियार्थेष्विति ॥ यस्तुपुनरेवंयज्ञदानादिनाविशुद्धस
क्यमृत्युंविशिनष्टि नराणांअहंगतेनैवविमार्गान्चरन्नितिजीवान्नाक रणंनकर्मइति ॥ तथाचोक्तं ॥ योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्य
चरनविषयान्भुंजानइत्यर्थः मक्तै [illegible] नाश्रयस्य [illegible] योगीयुंजीतसततमात्मानंरहसिस्थितइति ॥ कथंतर्हियोगानुष्ठानं
भावः ननुसुषुप्तावहंकारलयोपदिश्यतइत्यतआह नचेति तदान दकारिमन्सत्यस्यविरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात्तस्मिन्नेवशिवत्वाशिवत्वेरज्ज्वां

12

मापः ननुतुपुतावहंकारलयापदृश्यतइत्यतआह नचेति तदानं ...पद्धमद्वयस्यासंभवात्तस्मिन्नेवशिवत्वाशिवत्वेरज्ज्वां

मोतीत्यर्थः अतोऽहंकारनाशात्प्राक्आत्मनःक्रोधादिरूपस्यमृत्योरुद्रादिवर्जितेमनोनुकुलेशुचौ ॥ नात्युच्छ्रितंनातिनीचंचैलाजिनकुशो

नंअहंकारस्तस्मान्निःसरतइतिपूर्ववत् ॥ ७ ॥ आत्मयोगमवेद्योष्ट्वा ॥ समंकायशिरोग्रीवंधारयन्नचलंविश्वादीन्विश्वतैजसप्राज्ञान्

मृत्योर्वशेवर्तमानाःसंतः इतोऽस्माल्लोकात्प्रेताःगताःसंतःतत्रय...रूपसंहृत्यपूर्णात्मनास्थित्वा ॥ ध्यायेत्पुरीशयंदेवंपूर्णानंदंनिरंजनं ॥

च ॥ कामात्क्रोधोभिजायतइति ॥ ततोहंगतेनाहंकारा...मनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितंपरंपरमात्मानंनमोनमइति ॥ तथा

योगमुपैतिकश्चित् ॥ ७ ॥ किंच ॥ तइति ॥ तेअहंका...सा ॥ भावयेत्पूर्णमेकाख्यंहृद्याकाशमयंविभुं ॥ तथाचोक्तंब्राह्मे ॥

अहंकाराद्यात्मनापरिणतप्रमादाख्यमृत्युवशेवर्त्तमानाः ॥ ...त्मत्वेनयदासाक्षाद्विजानाति ॥ तदानिरस्तज्ञानतत्कार्योवीतशोकः

नराकाशादिक्रमेणदेहग्रहणायनिष्पतंति ॥ श्रूयतेच ॥ ...जानीयादिति ॥ तथाईशावास्ये ॥ यस्मिन्सर्वाणिभूतानीति ॥ तथा

तेमोहितास्तद्वशेवर्त्तमान ...आत्मज्ञःशोकसंतीर्णोनबिभेतिकुतश्चनेति ॥ तथाचमनुः ॥ सर्वेषाम

ततस्तंदेवाअनुपरिप्लवंते ...एतद्बुध्वाद्बुद्धिमान्स्यात् ॥ यस्मात्तद्विज्ञानादेवपरमपुरुषार्थप्राप्तिः ॥

देहग्रहणावस्थायांतंदेवाइंद्रियाण्यनुसृत्यकर्माणिपरिसमंता...ते ॥ नकिंचिदन्यच्चिंतयेत् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तमेवधीरोविज्ञायेति ॥

नुस्मरणान्मरणंयांति ॥ ततोमरणाज्जन्माभ्युपैतिततोमृत्युं ॥ ...त्सर्वशास्त्रार्थःसंक्षेपतोदर्शितः ॥ अथेदानींप्रकृतमनुसरामः ॥

निमित्तत्वात्संसारस्ययावत्परमात्मानमात्मत्वेनसाक्षान्नजानामि ॥ नयमं ॥ यमंतुपुनरेकेविषयविषांधाः ॥ अविद्याधिरूढाः

समाकृष्यमाणोमोमुह्यमाणोवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रत्यगशीःप्रमादाख्यादन्यंपरंवैवस्वतमाहुः ॥ आत्मावासंआत्मनिबुद्धौ

स्तानतत्रगतान्अनुदेवाइंद्रियाणिप्लवंतेतत्रैवगच्छंति तमुत्क्रामंतंप्राणोयस्तवैषहृदिस्थितः ॥ तेनचेदविवादस्तेमागंगांमाकुरून्व्रज ॥

इत्यनुशासनाच्चमृत्युरज्ञानंमरणसंज्ञामपिलभते अयंभावः मृत्युरष्ठामित्यर्थः ॥ श्रूयतेकठवल्लीषु ॥ कस्तंमदामदंदेवंमदन्योज्ञा

स्यदेहस्यचविस्मारकत्वेनसाम्यात्द्वयमपिमृत्युशब्दितं तथाचमुख्यःशिवानांपुण्यकर्मणांअशिवोऽसुखप्रदःअशिवानांपापकर्मणां ॥ ९ ॥

सर्पदंडादिवत्कल्पितेइत्यर्थः ॥६॥ अस्येति अस्ययमस्यआदेशादा| नात:क्रोधादिरूपोमृत्युर्मरणहेतुर्निःसरतिउद्भवति अत्रयथाऽज्ञानाभिमानि

नीदेवतायमः एवंक्रोधाद्यभिमानिन्योऽपिदेवताःयमस्यदासभूताःसंती| त्यधिदैवमर्थः अध्यात्मंतु अज्ञानादेवक्रोधादयउद्भवंतिततोम्रियतइत्यर्थः

॥५॥ ननुयद्यात्मावासमज्ञानंतर्हितत्आत्मनःपृथक्सिद्धमपृथक्सिद्धंवा उ| त्येमुक्तानामपिपुनर्बंधापत्तिः आद्येसांख्यप्रकृतिवत्तदनाशापत्तिरित्याशं

एवंतावत्प्रमादएवमृत्युरितिमृत्युरूपंनिर्द्धारितं ॥ इदानींतस्यैव| कार्यात्मनावस्थानंदर्शयति ॥ आस्यादिति ॥ यःप्रमादाख्यो

मृत्युःसप्रथममास्यात्मनापरिणमते ॥ आस्योभिमानात्मकोहं| कारः ॥ तथाचोक्तं ॥ सर्वार्थाक्षेपसंयोगादसुधातुसमन्वयात् ॥

आस्यइत्युच्यतेघोरोह्यहंकारोगुणोमहान् ॥ एवमहंकारात्म| नास्थित्वा ॥ ततोऽहंकारान्निःसरतिनिर्गच्छतिकामात्मना ततः

कामःस्वविषयेवर्तमानःप्रतिहतक्रोधःप्रमादोमोहरूपश्चभव| ति ॥ ततोहंगतेनाहंस्वरूपमापन्नेनाहंकाराद्यात्मनास्थितेनाज्ञानेनत

आस्याद्देषनिःसरतेनराणां क्रोधःप्रमादोमोहरूपश्चमृत्युः ॥
अहंगतेनैवचरन्विमार्गान् नचात्मनोयोगमुपैतिकश्चित् ॥ ७ ॥

दात्मभावमापन्नोब्राह्मणोहंक्षत्रियोहंवैश्योहंशूद्रोहंस्थूलोहं| कृशोहममुष्यपुत्रोऽस्यनप्तेत्येवमात्मकोरागद्वेषादिसमन्वितश्चरन्वि

मार्गान्श्रौतस्मार्तविपरीतान्मार्गान् ॥ नचात्मनःपरमात्| मनोयोगंसमाधिलक्षणंउपैति ॥ कश्चिदपि ॥ अथवाअविद्याकामक

र्माणिसंसारस्यप्रयोजकभूतानि ॥ पूर्वत्रमोहोमृत्युःसं| तइत्यनेनान्यथाग्रहणात्मिकाअविद्यादर्शिता ॥ उत्तरत्रकर्मोदयइ

तिकर्मवक्ष्यति ॥ अथेदानींकामोभिधीयते ॥ अस्यंतेक्षि| प्यंतेअनेनसंसारेप्राणिनइत्यास्यःकामः ॥ अथवाआस्यवदास्यंसर्व

जग्धृत्वात् ॥ तथाचोक्तंभगवता ॥ कामएषक्रोधएषर्ड| ते ॥ एषमृत्युरास्यात्मनास्थित्वाततःक्रोधात्मनाविपरिणमते ॥ उक्तं

क्यमृत्युंविशिनष्टि नराणांअहंगतेनैवविमार्गान्चरन्नितिजीवान| योऽहंकारस्तेनसहगतंगमनंअहंकारसाहित्यंतेनविमार्गान्अनात्मगान्मार्गान्

चरनविषयान्भुंजानइत्यर्थः मत्कै... नाश्रयस्य... | ...सस्यनष्टत्वातनशुद्धादात्मनःसकाशादज्ञानंपुनरुदेतिनापिपृथगवतिष्ठतइति

...अज्ञातरुकम... | ...मापिसूक्ष्मस्याहमर्थस्यसत्त्वान्नकश्चितज्ञानंविनाआत्मयोगंउपैतिस्वरूपंप्रा

भावः ननुसुषुप्तावहंकारलयोपिदृश्यतइत्यतआह नचेति तदानी

॥५॥

14

भावः ननुसुषुप्तावहंकारलयोपदिश्यतइत्यतआह नचेति तदानीमपिसूक्ष्मस्याहंमयस्यसत्त्वान्नकाश्चिद्ज्ञानविनाआत्मयोगउपैतिस्वरूपप्रा

प्नोतीत्यर्थः अतोऽहंकारनाशात्प्राक्आत्मनःक्रोधादिरूपस्यमृत्योरुदयोयुज्यतएवेत्यर्थः आस्यादेषइतिपाठेआस्तेस्मिन्नित्यास्यमज्ञानस्याधिष्ठा

नंअहंकारस्तस्मान्निःसरतइतिपूर्ववत् ॥ ७ ॥ आत्मयोगाभावेदोषमाह तइति तेनराःमोहिताःक्रोधादिभिरितिशेषः तद्वशेक्रोधादिरूपस्य

मृत्योर्वशेवर्तमानाःसंतः इतोऽस्माल्लोकात्प्रेताःगताःसंतःतत्रयमलोके पुनरित्यसकृद्गमनसूचनार्थं पतंतिगच्छंति नरकादावितिशेषः तत

च ॥ कामात्क्रोधोभिजायतइति ॥ ततोहंगतेनाहंकारापन्नेनाज्ञानेनाहंकारफलकारूढेनचिदाभासेनचरन्विमार्गान्नचात्मनो

योगमुपैतिकश्चित् ॥ ७ ॥ किंच ॥ तइति ॥ तेअहंकारादिरूपेणस्थितेनाज्ञानेनमोहिताःदेहाद्यात्मभावमापादिताः ॥ तद्वशे

अहंकाराद्यात्मनापरिणतप्रमादाख्यमृत्युवशेवर्त्तमानाः ॥ अतोऽस्मात्प्रेताःधूमादिमार्गेणगत्वातत्रपरलोकेयावत्संपातमुषित्वापु

नराकाशादिक्रमेणदेहग्रहणायनिष्पतंति ॥ श्रूयतेच ॥ तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैनमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्तंते ॥ ततोनंतरंपुन

तेमोहितास्तद्वशेवर्त्तमानाअतःप्रेतास्तत्रपुनःपतंति ॥
ततस्तंदेवाअनुपरिप्लवंतेततोमृत्युंमरणादभ्युपैति ॥ ८ ॥

देहग्रहणावस्थायांतंदेवाइंद्रियाण्यनुसृत्यकर्माणिपरिसमंतात्प्लवंतेसमंततःपरिवर्त्ततइत्यर्थः ॥ अतोऽस्मात्कारणादिंद्रियगुणा

नुस्मरणान्मरणंयाति ॥ ततोमरणाज्जन्माभ्युपैतिततोमृत्युं ॥ एवंजन्ममरणप्रबंधारूढोनकदाचिन्मुच्यतइत्यर्थः ॥ आत्माज्ञान

निमित्तत्वात्संसारस्ययावत्परमात्मानमात्मत्वेनसाक्षान्नजानातितावदयंतापत्रयाभिभूतोमकरादिभिरिवरागद्वेषादिभिरितस्ततः

समाकृष्यमाणोमोमुह्यमाणोवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्रत्यगज्ञानजननेषुसर्वद्वैताकाराज्ञानपरिणामेषुस्वस्याभासस्तस्मिन्फल

स्तानतत्रगतान्अनुदेवाइंद्रियाणिप्लवंतेतत्रैवगच्छंति तमुत्क्रामंतंप्राणोनूत्क्रामतिप्राणमनूत्क्रामंतंसर्वेप्राणाअनूत्क्रामंतीतिश्रुतेः मृङ्प्राणत्यागे

इत्यनुशासनाच्चमृत्युरज्ञानंमरणसंज्ञामपिलभते अयंभावः मृत्युरत्यंतविस्मृतिरितिस्मृतेरज्ञानंप्रत्यगानंदविस्मारकत्वेनयमश्चप्रत्यक्त्वेनगृहीत

स्यदेहस्यचविस्मारकत्वेनसाम्यात्तद्द्वयमपिमृत्युशब्दितं तथाचमुख्योमृत्युरज्ञानंगौणोयमइति ॥ ८ ॥ ननुप्राङ्मरणान्मृत्युभयंमृतस्यतुकृतक

त्यतैवास्तीत्याशंक्याह कर्मोदयइति भोगप्रदस्यकर्मणउदयेसतिकर्मफलभोगेऽनुरागोयेषांतेतथाभूताःतत्रस्वर्गादौअनुयांतिभोगवासनयापूर्वदे
हंत्यक्त्वागच्छंतिअतोमृत्युंनतरंति देहनाशमात्रेणनमुच्यंतइत्यर्थः तथाचश्रुतिः येयंप्रेतेविचिकित्सामनुष्येऽस्तीत्येकेनायमस्तीतिचैकेइतिमृत
केसमारूढःसाक्षित्वेश्वरत्वकारणत्वांतर्यामित्वरूपतामात्मागच्छति ॥ सच प्रपंचस्थोपिवस्तुतोनतेनसंबंध्यते ॥ असंगागमवि
रोधात् ॥ तस्मादीश्वरत्वादिकंकल्पितं ॥ उक्तंहि ॥ अविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरोभवतीतितथाचतद्बोधादेवतद्धरिरि
त्यविरुद्धमित्यर्थः ॥ उक्तंचसुरेश्वराचार्यैः ॥ स्वाभासफलकारूढस्तदज्ञानजभूमिषु ॥ तत्स्थोपितदसंबद्धईश्वरात्यात्मतांगतः ॥
एवंतावदविद्याकामयोर्बंधहेतुत्वमभिहितं अथेदानींकर्मणांबंधहेतुत्वमाह॥ कर्मेति ॥ अमृत्युः कर्मणाकेचिदिति ॥ कर्मणाऽमृतत्वं
भवतीतियन्मतांतरमुपन्यस्तंतन्निराकरोति ॥ नकेवलंकर्मणाअमृतत्वंभवति ॥ अपितुकर्मोदयेकर्मणामुत्पत्तौकर्मफलानुरागाः

कर्मोदयेकर्मफलानुरागास्तत्रानुतेयांतिनतरंतिमृत्युं ॥
सदर्थयोगानवगमात्समंतात्प्रवर्त्ततेभोगयोगेनदेही ॥ ९ ॥

संतस्तत्रतस्मिन्कर्मफलेऽनुयांति ॥ यस्मात्तत्रैवानुयांति ॥ अतोनतरंतिमृत्युं ॥ पुनःपुनर्जन्ममरणात्मकेसंसारेपरिवर्त्ततइत्यर्थः ॥
कस्मात्पुनःकर्मोदयेकर्मफलानुरागास्तत्रैवपरिवर्त्तंते ॥ सदर्थयोगानवगमात् ॥ सदर्थेनयोगःसदर्थयोगःसदर्थेनपरमात्मनायोग
स्तस्यसदर्थयोगस्यएकत्वस्यानवगमात् ॥ स्वात्मनश्चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मतत्वभावानवगमादित्यर्थः ॥ समंतात्समंततःप्रवर्त्त
तेभोगयोगेनविषयरसबुद्ध्यादेही ॥ यथाअंधोनिम्नोन्नतकंटकस्थलादिषुपरिभ्रमति ॥ एवमसावपिविवेकहीनःसर्वत्रविषयाकांक्ष
यापरिभ्रमति ॥ ९ ॥ किंच ॥ तदिति ॥ यद्रागाभिभूतस्यइंद्रियाणांविषयेषुप्रवर्त्तनंतन्महामोहनं ॥ एतदुक्तंभवति ॥ यस्य
स्यास्तित्वनास्तित्वेउपक्षिप्य योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः स्थाणुमन्येनुसंयांतियथाकर्मयथाश्रुतमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्यइतिचास्ति
त्वंदेहांतरप्राप्तिंचाह अत्रहेतुः स[illegible]थेति [illegible]सदर्थयोगःयमाद्यष्टांगोपेतःतस्यानवगमादलाभात्समंतात्ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्योनि
षुभोगयोगेनभोगलिप्सयादेहीदेहाभिमानीप्रवर्तते ॥ ९ ॥ भोगमेवनिंदति तद्वाइति यतअस्यपुंसःमिथ्याभूतेषुअर्थेषुशब्दादिविषयेषुयोगोराग

षुभोगयोगेनभोगलिप्सयादेहीदेहाभिमानीप्रवर्तते ॥ ९ ॥ भोगमेवनिंदति तद्वाइति यत अस्यपुंसःमिथ्याभूतेषुअर्थेषुशब्दादिविषयेषुयोगोराग

स्तदर्थगतिःप्रवृत्तिःनित्यास्वाभाविकीतदेवइंद्रियाणांमहामोहनं अर्थानांमिथ्यात्वंसंकल्पकृतत्वात् यदाहाक्षपादः दोषनिमित्तंरूपादयोविषया संकल्पकृताइति दोषोरागादिः मिथ्यार्थयोगेनविषयसंगेनअभिहतांतरात्माव्यथितचित्तःसन्विषयान्स्मरन्स्मरणपूर्वकंउपास्ते हेतौशतृप्रत्ययः

विषयेषुनवास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणिविषयेषुनप्रवर्तंते ॥ तस्यविषयेषुप्रवृत्त्यभावात्आत्मन्येवप्रवृत्तिःततश्चमोहनिवृत्तिः॥ यस्य विषयेषुवास्तवबुद्धिस्तस्येंद्रियाणांपराग्भूतेषुविषयेषुप्रवृत्तत्वान्नसइमंसदद्वितीयंप्रत्यग्भूतंपरमात्मानमात्मत्वेनसाक्षाज्जानाति ॥ तथाचोक्तं ॥ स्त्रीपिंडसंपर्ककलुषितचेतसोविषयविषांधाःब्रह्मनजानंतीति ॥ ततश्चमहामोहेनपुनःपुनर्विषयेषुप्रवृत्तिः ॥ तथाचाहमनुः ॥ नजातुकामःकामानामुपभोगेनशाम्यतीति ॥ ततश्चमिथ्यार्थैरविद्याकल्पितैःशब्दादिविषयैर्योगोभवतितस्मिन्मिथ्यार्थयोगेअस्यदेहिनोगतिः संसारगतिर्नित्यानियता ॥ प्रसिद्धंह्येतत् ॥ स्वात्मभूतंपरमात्मानमनवगम्यविषयेषुप्रवर्तमानाः

तद्वैमहामोहनमिंद्रियाणांमिथ्यार्थयोगेस्यगतिर्हिनित्या ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मा
स्मरन्नुपास्तेविषयान्समंतात् ॥१०॥ अभिध्यावैप्रथमंहंतिचैनंकामक्रोधौगृह्यचैनंचपश्चात् ॥

पराग्भूतास्तिर्यगादियोनिंप्राप्नुवंतीति ॥ तथाचबव्हृचब्राह्मणोपनिषदि ॥ यावैताइमाःप्रजायंतइति ॥ वक्ष्यतिच ॥ कामानुसारी पुरुषःकामाननुविनश्यतीति कस्मात्पुनर्मिथ्यार्थयुक्तस्यगतिर्हिनित्येतितत्राह ॥ मिथ्यार्थयोगाभिहतांतरात्मामिथ्याभूतविषयसंयोगेनाभिहतांतरात्मायस्यसःअभिहतस्वाभाविकब्रह्मभावःस्मरन्शब्दादिविषयान्तानेवोपास्ते नपरमात्मानं समंतात्समंततः ॥ १० ॥ तत्किमितिचेत्तत्रयद्भवतितच्छृणु ॥ अभिध्येति ॥ अभिध्याविषयध्यानंप्रथमंहंतिविनाशयतिस्वरूपात्प्रच्युतं करोति ॥ ततोविषयध्यानाभिहतमेनंविषयरससन्निधौशीघ्रंप्रतिगृह्यकामश्चहंति ॥ ततःकामाभिहतमेनंप्रतिगृह्यक्रोधश्चहंति ॥

स्मरणमेवविषयोपासनाहेतुरतस्तेषांविस्मरणमेवकर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ तत्स्मरणेदोषमाह अभिध्येति अभिध्याविषयस्मरणंप्रथमं ततःकामस्तत्प्राप्त्यभिलाषः केनचिन्निमित्तेनतत्प्रतिहतौक्रोधः एतेअभिध्यादयःएवंक्रमेणबालान्अजितचित्तान्मृत्यवेमोहायप्रापयंति येतुधी

18

राःजितचित्ताःनिष्कामास्तेमृत्युंतरंति पाठांतरे धर्मयोगाभ्यासंचरंति ॥ ११ ॥ यइति यःमृत्युतरणकामःयोगीवाअभिध्यायन्आत्मानंचिंतय
न्उत्पतितान्कामानेवनिहन्यात् हननोपायमाह अनादरेणतुच्छत्वबुध्यापथिपतिततृणवतस्त्र्यादीन्प्राप्तानपिअप्रतिबुद्ध्यमानःअचिंतयन् यए
तदेतेऽभिध्यादयएतानभिध्याकामक्रोधवशंगतान्बालानविवेकिनोमूढान्मृत्यवेप्रापयंतिक्षिपंति ॥ श्रूयतेकठवल्लीषु ॥ परांचि
खानीति ॥ धीरास्तुपुनर्धैर्यैणविषयान्जित्वापरमात्मानमात्मत्वेनावगम्यतरंतिमृत्युं ॥ श्रूयतेच ॥ निचाय्यतंमृत्युमुखा
दिति ॥ ११ ॥ कथंपुनर्धीरास्तुधैर्येणविषयानजित्वामृत्युंतरंतीत्यतआह ॥ यइति ॥ योभिध्यायन्अनित्याशुचिदुःखानुविद्ध
तयाउत्पतिष्णून्उत्पत्योत्पत्यपतंतीत्युत्पतिष्णवोविषयास्तान्निहन्यात्परित्यजेत् ॥ अनाचारेणअनादरेणअमेध्यदर्शनइवअप्र
तिबुध्यमानःपुनःपुनरचिंतयन्सवैपुरुषोमृत्योरेवमृत्युर्भूत्वामृत्युरिवात्तिमृत्युं॥उक्तंच॥विषयप्रतिसंहारंयःकरोतिविवेकतः॥मृत्यो

एतान्बालान्मृत्यवेप्रापयंतिधीरास्तुधैर्येणतरंतिमृत्युं॥११॥योभिध्यायन्नुत्पतिष्णून्निहन्यादना
चारेणाप्रतिबुध्यमानः ॥ सवैमृत्युंमृत्युरिवात्तिभूत्वाह्येवंविद्वान्योभिहंतीतिकामान् ॥ १२ ॥
कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति ॥ कामान्व्युदस्यधुनुतेयत्किंचित्पुरुषोरजः ॥ १३ ॥

र्मृत्युरितिख्यातःसविद्वानात्मवित्कविरिति ॥१२॥ एवमनित्यादिरूपेणविद्वान्सन्अनादरादिनाअभिहंतिकामान् ॥ यःपुनरना
दरादिनानाभिहंतिसकिंकरोतीत्याह॥कामेति ॥यस्तुपुनर्विषयाभिध्यानेनकामानुसारीभवतिसकामाननुविनश्यतीति॥कामविषये
नष्टेकामाननुकामैस्सहविनश्यति ॥ अनित्याःकामगणाःप्रतिक्षणंविनाशान्विताः ॥ तद्वत्कामीविशीर्णोभवति ॥यस्तुपुनर्विषयदो
षदर्शनेनकामान्परित्यजतिसकामान्व्युदस्यपरित्यज्यविवेकबुध्याधुनुतेध्वंसयति ॥ यत्किंचिदिहजन्मनिजन्मांतरेचउपार्जितं
वंविद्वान्भूत्वाकामान्निहंतिएनंस्स्वर्वंमृत्युरज्ञानंमृत्युर्विद्ययायोगीमृत्युंग्रसते निष्काममस्यमृत्युभयंनास्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सकामंनिंदति कामानु
सारीति विषयार्थीविषयमनुविनश्यति यथोक्तं कुरंगमातंगपतंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंचेति फलितमाह कामानिति विषयांस्त्यक्त्वार

जोदुःखरूपंयत्किंचित्सर्वंधुनुतेनाशयति ॥ १३ ॥ विपक्षेदोषमाह देहइति अयंकामःभूतानांतमः अज्ञानंतत्कार्यकरत्वात् यतःअप्रकाशोनास्ति प्रकाशोविषयविवेकोयस्मिन्सतथा अतएवनरकवद्दुःखदः एतदेवाह मुह्यंतइति यथामह्यंतोमदिरामत्ताः गृह्यंतइतिपाठेग्रहगृहीताः पथिगच्छंत श्वभ्रवत्गर्तयुक्तदेशंधावंति तथाकामिनःसंसारेवर्तमानाःसुखंसुखप्रदंभार्यादिंप्रतिधावंतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ अमन्यमानमिति अमूढवृत्तेःकामेनान

रजःपुण्यपापादिलक्षणंकर्मतत्ध्वंसयति ॥ १३ ॥ कथंपुनरस्यदेहस्यकाम्यमानस्यहेयत्वमित्याह ॥ देहइति ॥ योयंभूतानां देहोदृश्यतेसअप्रकाशःअविद्याकल्प्यमानःकेवलंनरकःश्लेष्मासृक्पूयविण्मूत्रकृमिपूर्णत्वात् ॥ तथाचाहमनुः ॥ अस्थिस्थूणं स्नायुबद्धंमांसक्षतजलेपनं ॥ चर्मावनद्धंदुर्गंधिपूर्णंमूत्रपुरीषयोः ॥ जराशोकसमाविष्टंरोगायतनमातुरं ॥ रजस्वलमनित्यंचभू तावासमिमंत्यजेदिति ॥ एवमत्यंतबीभत्सितंस्त्र्यादिदेहंकमनीयबुध्यागृह्यंतोऽभिकांक्षंतएवधावंतिअनुधावंति ॥ गच्छंतःश्वभ्र

देहोऽप्रकाशोभूतानांनरकोयंप्रदृश्यते ॥ गृह्यंतइवधावंतिगच्छंतःश्वभ्रमुन्मु
खाः ॥ १४ ॥ अमन्यमानःक्षत्रियकिंचिदन्यंनाधीयतेतार्गइवास्यव्याघ्रः ॥

मुन्मुखाः ॥ यथांधाःकूपादिकंविवेक्तुमशक्ताःकूपादिषून्मुखाःपतंति ॥ एवंस्त्र्यादिअभिकांक्षंतोविषयविषांधाउन्मुखाःपतंतिन रकेष्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ यएवंगृह्यंतितएवधावंति तेषांदेहोनिरर्थकइत्याह ॥ अमन्यमानइति ॥ यस्त्र्यादिकंअभिकांक्षन्अनुधाव तिसविषयविषांधस्तद्व्यतिरिक्तंस्वात्मभूतंपरमात्मानममन्यमानोऽप्रतिबुध्यमानोनाधीयते तद्विषयमध्यात्मशास्त्रंनाधिगच्छति॥ तस्यास्यविषयविषांधस्यषडंगवेदविदुषोपिदेहस्तृणनिर्मितव्याघ्रइवनिरर्थकोभवति ॥ तथाचाहभगवान्वशिष्ठः ॥ चतुर्वेदोपि

भिभूतचित्तस्यपुंसस्तु तृणमयव्याघ्रवत्मृत्युर्यमःकिंकुर्यान्नकिमपीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मात्अस्यकामस्यआयुः जीवनंमूलाज्ञानंनिर्णुदन्अपनेष्य नअन्यत्किंचित्काम्यमानंस्त्र्यादिकंअमन्यमानःअगणयन्नाधीयीतनस्मरेत् तुच्छत्वबुध्याविषयविस्मरणमेवकाममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यदा हवसिष्ठः भ्रमस्यजागतस्यास्यजातस्याकाशवर्णवत् अपुनःस्मरणंमन्येसाधोविस्मरणंवरं तथापितवनस्वास्थ्यंसर्वविस्मरणादृतेइतिच यमंत्वेके

इत्यत्रआत्मावसन्नमितियमोप्यात्मनिकल्पितइत्युक्तंतद्व्याचष्टे सक्रोधलोभाविति यस्त्वच्छरीरेएषःअहंप्रत्ययविषयःअंतरात्माबाह्मात्मानंशरी
रमपेक्ष्यआंतरःचिदचिद्ग्रंथिरूपोजीवःसमोहवान्अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्मोहः अनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययरूपंज्ञानंतद्वान्क्रोधलोभमृत्युरूपोभ

योविप्रःसूक्ष्मंब्रह्मनविंदति ॥ वेदभारभराक्रांतःसवैब्राह्मणगर्दभः ॥ १ ॥ नकेवलंदेहोनिरर्थकः ॥ यएवंभूतःसएवमृत्युरि
त्याह ॥ क्रोधाल्लोभान्मोहभयांतरात्मा ॥ क्रोधलोभाभ्यांमोहहेतुभ्यांमोहभयसमन्वितःअंतरात्मात्वत्शरिरेयएषदृश्यतेतवआ
त्मासएषतवमृत्युःयःपुनरजितेंद्रियःक्रोधलोभादिसमन्वितोविषयेषुप्रवर्ततेसएषमृत्युःविनाशहेतुत्वात् ॥ उक्तंच ॥ आत्मैव
ह्यात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनइति ॥१५॥ तर्हिकेनोपायेनमृत्योर्विनाशइत्याह ॥ एवमिति ॥ एवंक्रोधादिरूपेणजायमानंप्रमा

क्रोधाल्लोभान्मोहभयांतरात्मासवैमृत्युस्त्वच्छरीरेयएषः ॥ १५ ॥
एवंमृत्युंजायमानंविदित्वाज्ञानेनतिष्ठन्नबिभेतिमृत्योः ॥
विनश्यतेविषयेतस्यमृत्युर्मृत्योर्यथाविषयंप्राप्यमर्त्यः ॥ १६ ॥

दाख्यंमृत्युंजननमरणादिसर्वानर्थबीजंविदित्वाक्रोधादीन्भूतदाहीयान्दोषान्परित्यज्य अक्रोधादीन्संपाद्यज्ञानेनचित्सदानंदाद्वि
तीयब्रह्मवर्त्मनाअवतिष्ठन्नबिभेतिमृत्योः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ आनंदंब्रह्मणोविद्वान्नबिभेतिकुतश्चनेति ॥ कस्मात्पुनर्ज्ञानेन
तिष्ठन्नबिभेतिमृत्योरित्याह ॥ विनश्यतेतस्यज्ञानिनोविषयेगोचरेपरमात्मनिसाक्षात्क्रियमाणेप्रमादाख्योऽज्ञानमृत्युः ॥यथामृत्यो
र्विषयसंसारमागतोमृत्युनाभिभूतोनष्टोभवतिमर्त्यः ॥ एवमात्मवेदिनोपिविषयमागतोअज्ञानमृत्युर्नष्टोभवति ॥ उक्तंचज्ञानमहो
दधौ ॥ ज्ञानसंस्थानसद्भावोज्ञानाग्निर्ज्ञानवज्रभृत् ॥ मृत्युंहंतीतिविख्यातःसवीरोवीतमत्सरइति ॥ १६ ॥ एवंतावत्कर्मोदय ॥ ८ ॥

वति शुकनलिकान्यायेनस्वयंबंधहीनोपिअज्ञानात्स्वा[illegible]स्यतेतेनकामादिवशोभवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ उपसंहरति एवमिति जायमानं
मोहादितिशेषःमोहविरोधिनिज्ञानेतिष्ठन्निष्ठावान्यमान्नबिभेति तत्रदृष्टांतः विषयेगोचरेतस्यज्ञानस्यमृत्युर्बंधःविनश्यते मृत्योर्यमस्य मर्त्यःदेहः

मोहादितिशेषःमोहविरोधिनिज्ञानेतिष्ठन्निष्ठावान्यमान्नबिभेति तत्रदृष्टांतः विषयगोचरतस्यज्ञानस्यमृत्युवधःविनश्यते मृत्यायमस्य मर्त्यःदेहः

अज्ञानकृतोबंधोज्ञानेनैवनश्यतिनकर्मणेतिप्रघट्टकार्थः ॥ १६ ॥ अत्रशंकते यानिति साधुइज्ययासोपासनेनअश्वमेधादिनाकर्मणापुण्यतमा
न् इंद्रलोकाद्यपेक्षयापुण्यानसनातनान्व्यवहारापेक्षयानित्यानलोकान्सत्यलोकाख्यान्इहवेदेआहुःवेदविदः तेषांलोकानांपरार्थपरार्थत्वंमोक्ष
प्रापकत्वंवेदाःकथयंति एतत्कर्मणांक्रममुक्तिहेतुत्वंविद्वान्जानन्कर्मकथंनुनउपैतिनशरणीकरोति कर्मभिरेवमोक्षसिद्धौकिंज्ञानेनेतिभावः

इत्यादिनाकर्मणांबंधहेतुत्वमुक्त्वाज्ञानेनतिष्ठन्नबिभेतिमृत्योरितिज्ञानस्यैवमोक्षसाधनत्वमभिहितंतत्रचोदयतिधृतराष्ट्रः ॥ या
निति ॥ ननुकथंकर्मणांबंधहेतुत्वंयावतायानेवाहुरिज्ययाज्योतिष्टोमादिना ॥ साधुलोकान्साधुभिर्धार्मिकैरारूढान्पुण्यतमान्
पवित्रान् ॥ सनातनान् नित्यान् ॥ तेषांब्रह्मलोकपर्यंतानांपरार्थंपरमपुरुषार्थत्वंकथयंति ॥ इहास्मिन्संसारमंडलेवेदाःएतल्लोका
नांपरमपुरुषार्थत्वंविद्वान्कथंनुकर्मसाधनंनैतिनगच्छतिनानुतिष्ठतीत्यर्थः॥ १७॥ अथचैतद्ब्रह्मलोकपर्यंतानांसाधनभूतंकर्मविद्वा

धृतराष्ट्रउवाच ॥ यानेवाहुरिज्ययासाधुलोकान्द्विजातीनांपुण्यतमा
न्सनातनान् ॥ तेषांपरार्थंकथयंतीहवेदाएतद्विद्वान्नैतिकथंनुकर्म ॥ १७ ॥
सनत्सुजातउवाच ॥ एवंह्यविद्वानुपयातितत्रतथार्थजातंचवदंतिवेदाः ॥

न्ब्रह्मवित्कथंनैतिनानुतिष्ठतीत्येवंपृष्टःप्राहभगवान्सनत्सुजातः ॥ एवमिति ॥ सत्यमेवब्रह्मलोकादिसाध्यंसुखंपरमार्थमन्यमा
नोविषयविषांधोह्यविद्वान्उपयाति ॥ तस्मिन्ब्रह्मलोकादिसाधनभूतेकर्मणिनविद्वान्अविद्यादिदोषदर्शी ॥ तथाचबृहदारण्यके ॥
आनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतिअविद्वांसोऽबुधाजनाः ॥ १ ॥ तथार्थजातंचप्रयोजनजातंचतस्यैवा

॥ १७ ॥ समाधत्ते एवमिति अविद्वानेवंत्वदुक्तक्रमेणतत्रमोक्षपदेउपयाति तथैवअर्थजातंभोगमोक्षाख्यंप्रयोजनसामान्यंवेदाःवदंति तथाअ
नीहोनिष्कामःपरात्मापरंअनात्मानंदेहादिकंअविद्ययाआत्मत्वेनगृण्हन् जीवःपरंनिर्गुणात्मानंआयातिआभिमुख्येनप्राप्नोति निष्कामस्तत्तदुपा
ध्याकारतांत्यक्त्वानिष्कलेनरूपेणावतिष्ठतइत्यर्थः अन्यथातुसएवजीवःमार्गेणसुषुम्नानाड्यामार्गान्तत्तल्लोकप्रापकान्निहत्यनिरस्यब्रह्मलोक

द्वारापरंप्रयाति तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीतिश्रुतेः तथाचबृहदारण्यके तद्यथापेशस्कारीपेशसोमात्रामुपादायान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरु
तेएवमेवेदंशरीरंनिहत्यविद्यांगमयित्वान्यन्नवतरंकल्याणतरंरूपंकुरुतेपित्र्यंवागांधर्वंवादैवंवाप्राजापत्यंवाब्राह्मंवेतितुकामयमानोऽथाकामयमानो
योऽकामोनिष्कामआप्तकामः स्यान्नतस्यप्राणाउत्क्रामंत्यत्रैवसमवनीयंतइतिकामयमानस्यअस्माद्देहादुत्क्रांतस्यदेहंमरणेनासद्रूपत्वंनयतः स्व
विदुषोवदंतिवेदाः ॥ यस्मादविदुषएववदंति नविदुषस्तस्मान्नेहसविद्वान्ब्रह्मलोकाद्यनित्यसुखेतत्साधनेवाकर्मणिआयातिप्रव
र्तते ॥ किंतर्हिकुरुतेतत्राह ॥ परमात्मानमात्मत्वेनावगम्यपरमात्मासन्ब्रह्मैवसन्परंप्रयाति ॥ मार्गेणज्ञानेननिहंति अमार्गा
न्संसारहेतुभूतात्मनोविरुद्धमार्गान्धर्माधर्मोपासनारूपान् ॥ अथवा ॥ एवंहिविद्वानुपयाति ॥ तत्रेतिपाठे ॥ सगुणब्रह्मवि
द्वान्तत्रब्रह्मलोकादावुपासनामुपयातिप्राप्नोति ॥ तथार्थजातंचास्यवदंतिवेदाः ॥ कीदृशंवदंति ॥ सनेहायातिसविद्वानिहा

सनेहआयातिपरंपरात्माप्रयातिमार्गेणनिहंत्यमार्गान् ॥ १८ ॥

धृतराष्ट्रउवाच ॥ कोसौनियुंक्तेतमजंपुराणंसवेदिदंसर्वमनुक्रमेण ॥

स्मिन्लोकेकर्मीवनायातिनजायते ॥ किंतु मार्गेणब्रह्मोपासनयाअमार्गान्विरुद्धमार्गाननिहंति ॥ एवंतत्रहत्वासहेतून्संसारमा
र्गान्परमात्माब्रह्मात्मासन्कालेनपरंब्रह्मयातीत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवंतावत्प्रमादस्याज्ञानस्यमृत्युत्वमप्रमादस्यस्वरूपावस्थानल
क्षणस्यामृतत्वम् ॥ प्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमीत्यादिनादर्शयित्वा ॥ आस्यादेषनिःसरतेनराणामित्यादिनासवैमृत्युस्त्वच्छशरीरेयए
षइत्यंतेनतस्यैवकार्यात्मनापरिणतस्यसर्वानर्थहेतुत्वंप्रदर्शयित्वा ॥कथमस्यमृत्योर्विनाशइत्याशंक्यएवंमृत्युंजायमानंविदित्वाज्ञाने
र्णकारदृष्टांतेनपित्र्यगांधर्वादिरूपांतरकर्तृत्वमुक्त्वानिष्कामस्यपूर्णब्रह्मभावंगतस्यउत्क्रांतिर्निषिध्यते ॥ १८ ॥ ननुजीवःपरंप्राप्नोतिचेदन्यस्या
न्यात्मताऽयोगात्परएवजीवत्वं[illegible]अपियोज्यत्वात्परस्येत्याशंकते कोसाविति तंपरमात्मानंअजंजन्मादिहीनं
पुराणंपुरापिनवनित्यनेनपरिणामित्वंनिरस्तम् तादृशंपरंकोसौनियुंक्तेयन्नियोगादयंदुःखादिभाग्भवति नियोजकांतरसत्वेतस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य

पुराणंपुरापिनवमित्यनेनपरिणामित्वंनिरस्तम् तादृशंपरंकोसौनियुंक्तेयन्नियोगादयंदुःखादिभाग्भवति नियोजकांतरसत्वेतस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य

इतिपरानवस्थेतिभावः ननुपरएवनियोजकांतरंविनाइदंसर्वंचेतनाचेतनंविश्वंतत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशदितिश्रुतेः क्रमेणभवतीतिशंकेत तचेदिति एतद्दूषयतिकिंवेति अस्यपरस्यावाप्तकामतयानिष्कामस्यकिंवाकार्यंकर्त्तव्यमस्तिनकिमपीत्यर्थः प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्यायेनप्रयोजनंविनापरेप्रवृत्तिर्नसंभवतीत्यर्थः ननुलोकवत्तुलीलाकैवल्यमितिन्यायेनलोकेनिष्प्रयोजनापिचतुरंगादिक्रीडादृश्यते तद्वत्परस्यापिलीलैवजगत्सृ

नतिष्ठन्नबिभेतिमृत्योरित्यात्मज्ञानेनमृत्युविनाशंदर्शयित्वा ॥ यानेवाहुरिज्ययेत्यादिनाब्रह्मलोकादेःपुरुषार्थत्वमाशंक्यएवंह्यविद्वानित्यादिनातेषामविद्याविषयत्वेनापुरुषार्थत्वमुक्त्वापरंपरात्माप्रयातिमार्गेणेतिज्ञानमार्गेणमोक्षउपदिष्टः ॥ तत्रपरंपरात्माप्रयातीतिजीवपरयोरेकत्वमुक्तम् ॥ तदसहमानश्चोदयतिधृतराष्ट्रः ॥ कोसाविति ॥ ननुयदिसएवंसत्यादिलक्षणःपरमात्माक्रमेणआकाशादिधरित्र्यंतंसृष्ट्वातदनुप्रविश्यान्नमयाद्यात्मनास्थितेःसंसरतीतिचेत् ॥ कोसौतंसत्यादिलक्षणंअजंसंसारेनियुंक्तेप्रेरयति ॥ किमन्येनस्व

किंवास्यकार्यमथवासुखंचतन्मेविद्वन्ब्रूहिसर्वंयथावत् ॥ १९ ॥

यमेवचेत्किंवास्यनानायोनिषुप्रवर्तमानस्यकार्यंप्रयोजनम् ॥ अथवानानायोनिषुप्रवर्तमानस्यतूष्णींभूतस्यस्वेमहिम्निस्थितस्यसंसारानुप्रवेशेअसुखमनर्थजातंकिंवाभवतिहेविद्वन्ब्रूहिसर्वंयथावत् ॥ तथाचब्रह्मविदामेकःपुंडरीकोभगवान्याज्ञवल्क्यः ॥ ततएवसर्वस्यसृष्टिमुक्त्वातस्यैवजीवात्मत्वमभ्युपगम्य ॥ यद्येवंसकथंब्रह्मन्पापयोनिषुजायत ईश्वरश्चकथंभावैरनिष्टैःसंप्रयुज्यतइति कोसौनियुंक्तइत्यनेनभगवतोक्तमेवब्रह्मजीववादपक्षंवावदूकचोद्यंस्वयमेवस्पष्टमुक्तवान् ॥ १९ ॥ एवंपृष्टःप्राहभगवा

ष्टिप्रवेशादिकमित्याशंक्याहाथवेति चतुरंगादिक्रीडापिसुखार्थमेवक्रियतेनचपरस्यसुखलिप्सास्तिनचस्वात्मानंस्वयमेवसंकटेपातयतःसुखंवास्तीतिनपरस्यस्वतःसृष्टौप्रवृत्तिःसंभवतिनापितेनसहजीवस्याभेदःसंभवति जीवपरयोर्भेदेतुजीवादृष्टानुरोधेनराजवत्परोजीवभोगार्थंसृष्ट्यादौप्रवर्ततेस्वकृतमर्यादापरिपालनार्थंचेतियुज्यतेऽतःनतयोरभेदःसंभवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरमाह दोषइति विभेदयोगेविशेषणभेदोययोस्तौविभे

24

दौविभिन्नौतयोर्योगेअभेदेनऐक्येमहान्दोषः अन्यस्यान्यात्मत्वासंभवात् अतोजीवपरयोस्तात्विकोभेदोनयुक्तइत्यर्थः किंतर्हिअनादियोगेन न
अतुंशीलमस्येत्यनादिर्भोग्यवर्गःस्थूलसूक्ष्मदेहद्वयात्मकानिक्षेत्राणितैःसहयोगेनसंबंधेनपुंसः परस्मात्सकाशात्नित्याःजीवाः घटाकाशजलचंद्रा
दिन्यायेनभवंति तथातेनऔपाधिकेनभेदेनास्यआधिक्यंकिंचिदपिनअपैति नहिजलचंद्रेकंपमानेमुख्यश्चंद्रःकंपते नापिघटाकाशेचलति
मुख्येआकाशेचलनंसंभाव्यते तथाचश्रुतयः एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेप्रकाशते एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवत् यथाह्ययंज्योतिरात्माविव
न् ॥ दोषइति ॥ यद्येवंचोदयतएषोभि[illegible]ायः ॥ नियोज्यनियोक्तृत्वादिभेददर्शनादेकस्यकूटस्थस्यतदसंभवाद्भेदेनभवितव्यमिति ॥
तत्र यदिब्रह्मणएवनानात्वमभ्युपगम्य[illegible]ते चेत् ॥तदातस्मिन्भेदयोगेब्रह्मणोनानात्वयोगेदोषोमहान् ॥कोदोषःद्वैतिनोह्यतथावादि
नोवैदिकाभवेयुः ॥ वेदहृदयंपरमार्थमद्वैतंचबाध्यंस्यात् ॥ किंच ॥ नानारूपेणपरिणतत्वात्अनित्यादिदोषोऽस्थूलादिवा
क्यविरोधश्चप्रसज्येत ॥ अथोच्यते ॥ [illegible]नास्माभिर्ब्रह्मणोनानात्वमभ्युपगम्यते ॥ अपितुजीवपरयोर्भेदोभ्युपगम्यतइति ॥

सनत्सुजातउवाच ॥ दोषोमहानत्रविभेदयोगेह्यनादियोगेनभवंतिनित्याः ॥

अत्रहिमहान्दोषःयतोविनाशंप्राप्नोति ॥ श्रूयतेच ॥ मृत्योःसमृत्युमित्यादि ॥ यदाह्येवैषएतस्मिन्उदरमंतरंकुरुते ॥ अथतस्यभयं
भवतीति ॥ अथजीवपरयोर्भेदेभ्युपगम्यमानेतत्त्वमसिअहंब्रह्मास्मिअयमात्माब्रह्मइत्येवमादिश्रुतिस्मृतीहासपुराणभाषितत्वाद
वैदिकत्वंनाममहान्दोषोभवति ॥ कथंतर्हित[illegible]वत्पक्षेजीवेश्वरादिव्यवहारभेदःकथंवातेषांनित्यत्वमितितत्राह ॥ अनादियोगेन
भवंतिनित्याः ॥ अनादिरविद्यामाया ॥ तथाचोक्तं ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादिउभावपि ॥ अनादिमाययासुप्तोयदाजीवः
वस्वानपोभिन्नाबहुधैकोनुगच्छन् उपाधिनाक्रियतेभेदरूपोदेवःक्षेत्रेष्वेवमजोयमात्मा घटसंवृतमाकाशंनीयमानेयथाघटे घटोनीयेतनाकाशं
तद्वज्जीवोनभोपमइत्याद्याऔपाधिक[illegible]जीवपरयोर्भेदंदर्शयति एकधेतिईश्वररूपेण बहुधेतिजीवरूपेण एकएवशुद्धःजलाशयतरंगचंद्रन्या
येनप्रकाशतइत्यादिश्रुतेरर्थः एवंचजीवेशभेदप्रयुक्तःसर्वोपिव्यवहारःसेत्स्यतिनचपरांतरकल्पनावतरतीतिसिद्धं कथंभूतेनअनादियोगाख्येन

येनप्रकाशातइत्यादिश्रुतेरर्थः एवंचजीवेशभेदप्रयुक्तःसर्वोपिव्यवहारःसेत्स्यतिनचपरांतरकल्पनावतरतीतिसिद्धं कथंभूतेनअनादियोगाख्येन

क्षेत्रसंबंधेन अनादियोगेनअनादिनाआदिशून्येनाज्ञानेनहेतुनायोगः संबंधोऽस्यसोनादियोगस्तेनभवंति जन्मादिभाजइतिशेषः पुंसःपुमांसः प्रबुद्ध्यते ॥ अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतंबुध्यतेतदा ॥ अनादिभावंर्याद्दज्ञानेनैवनिवर्त्ततेतदज्ञानमिति ॥ प्राज्ञेक्षणंसंप्रचक्षतेश्रुतयः ॥ अनीशयाशोचतीमुह्यमानः ॥ देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढां ॥ नतंविदाथयइमायजानान्ययुष्माकमंतरंबभूव ॥ नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंति ॥ नीहारंतमोऽज्ञानमित्यर्थांतरं ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यान्मायिनंतुमहेश्वरमिति॥इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते ॥ अजामेकांलोहित ॥ अनृतेनहिप्रत्यूढा ॥ अज्ञानेनावृतंज्ञानंतेनमुह्यंतिजंतवः ॥ इत्याद्यास्मृतयोपि ॥ यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मअयमात्मासर्वांतरमितिवा ॥ तद्योगेनमायायोगेनभवंतिजीवादयोनित्याः ॥ अद्वितीयस्यापिपरमात्मनोमाययाबहुरूपत्वमुपपद्यतेइवेत्यर्थः ॥ श्रूयतेचैकस्यैवबहुरूपत्वं ॥इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयते ॥ एकोदेवःसर्वभूतेषुगूढः ॥ एकंसद्विप्राः ॥ एकंसंतंबहुधा ॥ एकःसन्बहुधाविचचार ॥ त्वमेकोसि ॥ अंतरजायमानोबहुधाविजायते ॥ तथाचमोक्षधर्मे ॥ एकएवतुभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः ॥ एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदिति ॥ १ ॥ तथाचयाज्ञवल्क्यः ॥ आकाशमेकमितिच ॥ तथाचकावषेयगीतासु ॥ नजायतेम्रियतेवेति ॥ एकश्चसूर्यइति ॥ तथापरमेश्वरआह ॥ एकःसर्वगतोह्यात्मेति एकस्यैवमायाबहुरूपंतस्मात्सएवकारणात्मापरमेश्वरःकार्यात्मानंजीवात्मानंनियुंक्तेकृतप्रयत्नापेक्षःमाययानपरमार्थतःसंसरतिनसंसारयति ॥ तथाचाहभगवान् ॥ अहंप्रशास्तासर्वस्येति ॥ नचाप्ययंसंसरतिनचसंसारयत्प्रभुरिति॥ किंचमायानिमित्तेभेदेऽभ्युपगम्यमानेअस्यपरमात्मनःकार्यकारणात्मनाऽवस्थितस्याधिक्यमाधिपत्यंनापैति ॥ किंचिदपि ॥ मायात्मकत्वात्संसारस्यकूटस्थएवभवतीत्यर्थः ॥ यस्मादेवंतस्मादनादियोगेनअनाद्यविद्यायोगेनभवंति॥ पुंसःपुमांसोजीवाबहवोभवंति अथवा

तथास्यनाधिक्यमपैतिकिंचिदनादियोगेनभवंतिपुंसः ॥ २० ॥

अज्ञानयोगोत्थःक्षेत्रयोगइत्यर्थः ॥ २० ॥ जीवेशयोर्भेदंनिरस्यप्रपंचस्यापिपरमेश्वरात्पृथक्सत्त्वंवारयति यएतद्वेति वाशब्दउपमार्थे यइति

26

पुंस्त्वंविधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानंजगत्यज्जगदिवभातिसनित्योऽविकारीभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नःपरमात्मैववाशब्दोमिथ्यात्वद्योतकः यथा
हि यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति अहमद्यस्वप्नेगजमिवाद्राक्षमितिवेदेलोकेचमिथ्यार्थानुवादेइवशब्दःप्रयुज्यते श्रुतिश्च इदंसर्वंयदयमा
त्माब्रह्मैवेदंविश्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्याद्याप्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वमाह विकारोनृतंमायातद्योगेनविश्वंकरोतिस्वप्नेंद्रजालवन्नतुकनककुंडलवज्जगद्ब्र

पुंसःपुरुषस्यपूर्णस्यपरमात्मनोमायाअनादिसिद्धा तद्योगेनबहवोभवंति ॥ तथाचसर्वमनुगीतासुस्पष्टमाहभगवान् ॥ इदंजग
दनेकमितिवेदानुशासनं ॥ तथाचाहभगवानपराशरः ॥ आत्मव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यमिथ्यात्वं ॥ ज्ञानस्वरूपमत्यंतंनिर्मलं ॥ परमार्थ
तइति ॥ तथाचैतत्स्पष्टमाहभगवान्सनत्सुजातः ॥ ब्राह्मेपुराणेकावषेयगीतासु ॥ असंगेनवेदान्पठध्वमिति ॥ २० ॥
एवंतावदेकस्यैवपरमात्मनोअनादिमायायोगेनबहुरूपत्वमुक्तं ॥ इदानींयदीश्वरस्यकारणत्वंतदपिमायोपाधिकमित्याह ॥ यएत

यएतद्वाभगवान्सनित्योविकारयोगेनकरोतिविश्वं ॥ तथाच
तच्छक्तिरितिस्ममन्यतेतथार्थयोगेचभवंतिवेदाः ॥ २१ ॥

दिति ॥ यएतद्वापरमार्थभूतोभगवान्ऐश्वर्यादिसमन्वितःपरमेश्वरोनित्यःसविकारयोगेनईक्षणादिपूर्वकंविश्वंकरोतीतितथात
त्सर्वंतच्छक्तिर्दैवात्मशक्तिर्मायैवकरोति ॥ नपरमात्माअपूर्वादिलक्षणइतिस्ममन्यते ॥ नस्वतश्चित्सदानंदाद्वितीयस्यकारणत्वं ॥
किंतुमायावेशवशादित्यर्थः ॥ किंतत्रास्यतथाभूतशक्तियोगेप्रमाणमितिचेतत्राह ॥ तथार्थयोगेतस्यपरमात्मनोजगदुपादान
भूतमायार्थयोगेचभवंतिवेदाः तस्यमायासद्भावेवेदाःप्रमाणंभवंतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ इंद्रोमायाभिरिति ॥ तथाचाहभग

ह्मणोःपरमार्थतोविकारविकारीभावोस्ति ब्रह्मणोप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः ननुनित्यंपरिणामिचप्रधानंस्वतंत्रमेवजडस्यजगतोजडमेवकारणमस्तु
सादृश्यात् नतुचेतनंवैलक्षण्यादित्याशंक्याह तथाचतच्छक्तिरिति तथाचतेनैवप्रकारेणस्वात्मनिस्वप्नवज्जगदवभासयंतितस्यपरमात्मनः शक्ति
स्तदनन्यास्तीतिवृद्धोपिमन्यतेस्म तथाचश्रूयते देवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढामितिपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतइतिच ननुभोग्यत्वातशक्तिःआत्म

स्तदनन्यास्तातिवृद्धापमन्यतरम तथाचश्रूयते ...

नःस्व भाकृत्वादा...तथाथातं शक्तिर्हिनशक्तिमतःपृथग्दृष्टा ... वदजान

बहुस्यांप्रजायेयेतिसत्त्वत्यच्चाभवदित्यादयः चकाराल्लोकेशक्तिग्रहोपितादशार्थयोगेशक्तिशक्तिमतोरभेदेनसंबंधेप्रमाणंभवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ एवंजी

वेशयोरभेदाज्जगतोमिथ्यात्वाज्जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाः प्रकृतेर्ब्रह्मानन्यत्वाच्चब्रह्माद्वैतंसिद्धं तेनमृत्युर्नास्तीतिपक्षःस्थिरः येषांचमतेकर्मणामृ

वान् ॥ दैवीह्येषागुणमयीममायादुरत्ययेति ॥ २१ ॥ एवंतावत्प्रमादंवैमृत्युमहंब्रवीमिइत्यादिनामृत्योःस्वरूपंतस्यकार्यात्मना

वस्थानंतन्निमित्तंचानेकार्थंदर्शयित्वाकेनतस्यविनाश इत्याशंक्यएवंमृत्युंजायमानंइत्यादिनाज्ञानादेवाभयप्राप्तिंदर्शितांश्रुत्वाप्रा

संगिकेचोद्यद्वयेपरिहृतेकर्मस्वभावपरिज्ञानायप्राहधृतराष्ट्रः ॥ यस्मादिति ॥ यस्माद्धर्मानग्निष्टोमादीनआचरंतीहलोके ॥ केचि

धृतराष्ट्रउवाच ॥ यस्माद्धर्मानाचरंतीहकेचित्तथाधर्मान्केचिदिहाचरंति ॥
धर्मःपापेनप्रतिहन्यतेवाउताहोधर्मःप्रतिहंतिपापं ॥ २२ ॥ सनत्सुजात
उवाच ॥ तस्मिन्स्थितोवाप्युभयंहिनित्यंज्ञानेनविद्वान्प्रतिहंतिसिद्धं ॥

त्तथाऽधर्मानिहआचरंति ॥ किंतेषांधर्मः पापेनप्रतिहन्यतेउताहोस्वित्धर्मःप्रतिहंतिपापं ॥ अथवातुल्यबलेनान्यतरेणान्यस्यवि

नाशइति ॥ अविदुषउभयोरनुभवएव ॥ नान्यतरेणान्यतरस्यविनाशः ॥ विदुषःपुनरनयोरपिज्ञानाग्निनाविनाशइत्याह ॥ २२ ॥

एवंपृष्टःप्राहभगवान्सनत्सुजातः ॥ तस्मिन्निति ॥ तस्मिन्पुण्यापुण्यात्मकेकर्मणिस्थितोपिकुर्वन्नपिउभयंपुण्यापुण्यलक्षणंकर्मानि

त्यंनियमेनविद्वान्ज्ञानेनप्रतिहंतिविनाशयतिकथमेतदवगम्यते ज्ञानेनविद्वान्प्रतिहंतितत्राह ॥ सिद्धंप्रसिद्धंह्येतत्श्रुतिस्मृतीति

त्युनाशस्तेषामपिक्रममुक्तिप्रणाड्याकर्मणांमोक्षहेतुत्वंचस्थितं यस्मात्तुअस्मिन्मोक्षेनिमित्तेधर्मान्अग्निहोत्रादीनिकर्माणिआचरंति किंवामोक्षा

र्थंसंन्यासमेवकुर्वंति अथवाक्रममुक्त्यर्थंकर्माण्येवउपासनासहितानिनकुर्वंतियेषांतुतादृशोमहान्धर्मोनास्तिकिंतुअल्पएवाग्निहोत्रादिर्नित्यानुष्ठाना

त्मकोस्तितेषामपिसधर्मःपापेनरागादिदोषेणहन्यतेउतधर्मएवपापंहंतीतिप्रश्नार्थः ॥ २२ ॥ उत्तरमाहतस्मिन्स्थितावितिद्वाभ्यां उभयंसंन्यासःसो

२७

पासनंकर्मच तस्मिन्मोक्षेस्वस्वरूपेस्थितौस्थितिर्निमित्तंनित्यं अविचलंवाशब्दएवार्थःतयोर्विशेषमाह ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेणज्ञानेनब्रह्मविषया सिद्धंनित्यनिर्वृत्तंब्रह्मप्रतिहंतिअनृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येनसच्चिदानंदात्मकंगच्छतिप्राप्नोति हंतेरत्रगत्यर्थत्वंज्ञेयं तथासोपासनेनकर्मणाअन्यथासिद्धाद्विपरीतंसाध्यंपुण्यंप्रशस्तंदेवतादिभावंउपैति यतःदेहीदेहाभिमानीभवति तथागतंतेनप्रकारेणस्थितंसिद्धंनरदेहाभिमानजंपापमपिकदा

हासपुराणेषु ॥ तथाचश्रुतिः ॥ भिद्यतेहृदयग्रंथिःछिद्यंतेसर्वसंशयाः ॥ क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरइति ॥ १ ॥ यथापुष्करपलाशइति ॥ यथैषीकातूलमग्नावितिच ॥ यथैधांसिसमिद्धोग्निरितिच ॥ क्षणमात्मानुसंधानात्पापंदहतिकोटिशः ॥ अन्यथापापविध्वंसोनभवेत्कोटिपुण्यतः ॥ १ ॥ अन्यथाज्ञानहीनश्चेत्पुण्यमुपैति ॥ तथागतंपापमुपैतितत्फलंचोपभुंक्ते ॥ कथमवगम्यतइतिचेत् ॥ एतदपिश्रुतिस्मृतिइतिहासपुराणादिषुप्रसिद्धं ॥ तथाचश्रुतिः ॥ इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छेयो

यथान्यथापुण्यमुपैतिदेहीतथागतंपापमुपैतिसिद्धं ॥ २३ ॥
गत्वोभयंकर्मणाभुज्यतेऽस्थिरंशुभस्यपापस्यसचापिकर्मणा॥

ह्यभिनंदंतिमूढाः ॥ नाकस्यपृष्ठेसुकृतेनभूत्वेमंलोकंहीनतरंवाविशंतीति ॥ आनंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाः ॥ त्रैविद्यामामितिच ॥ २३ ॥ किमविदुषअनुभवएवोभयोरुतान्यतरेणान्यतरस्यविनाशइतितत्राह ॥ गत्वेति ॥ गत्वापरलोकंप्राप्यउभयंपुण्यापुण्यसाध्यंफलं ॥ कर्मणापुण्यापुण्यलक्षणेन ॥ भुज्यतेऽस्थिरं ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतइति ॥ श्रूयतेचबृहदारण्यके ॥ योवाएतदक्षरमिति ॥ अथयेअन्य

चितूउपैति देवभावंप्राप्तोपिकदाचिन्मुच्यतेऽन्यथाजयविजयादिवत्ततोभ्रश्यत्यपीतिज्ञानमेवश्रेष्ठमितिभावः ॥ २३ ॥ गत्वेति उभयंपुण्यस्यपापस्यचफलंस्वर्गनरकाख्यंतच्च अस्थिरंक्षयिष्णुगत्वाप्राप्यपुनरस्मिन्लोकेकर्मणापूर्वसंस्कारानुगुणेनतत्तद्योन्युचितेनयुज्यतेयोगंप्राप्नोति कर्मकृत्वा ॥ १२ ॥
तत्फलंभुक्त्वापुनःकर्मैवकुरुतेतेनकर्मपाशान्नमुच्यतेइत्यर्थः यद्यप्येवंतथापिसचापिकर्मयोगीकर्मणाधर्मेणधर्मरूपेणपापंप्रणुदतिदूरीकरोतिविद्वान्

मुढस्तुकर्मणःफलंस्वर्गपश्वादिकमेवेच्छंतीतिभावः अतोहेतोर्धर्मोबलीयान्नत्वधर्मः इतिहेतोस्तस्यधर्मंकुर्वतः सिद्धिःकालेनरागादिदोषनाशद्वा रामोक्षोप्यस्तीत्यर्थः विद्धीतिपाठेसिद्धिमितिशेषः ॥ २४ ॥ श्लोकद्वयेनाह येषामिति व्रतेयमनियमादिरूपेविस्पर्धाअहमन्येभ्याऽधिकंयमादी थातोविदुरितिच ॥ छांदोग्ये ॥ सचापिसोपिविद्वान्धर्मेणकर्मणापापंप्रणुदतिविनाशयति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ धर्मेणपापमपनु दतीति ॥ इहलोकेविद्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोईश्वरार्पणबुध्याकर्मानुष्ठाता ॥ तस्यधर्मोबलीयानिति विद्धिजानीहि ॥ ईश्वरेर्पितत्वात्॥ तथाचवक्ष्यति ॥ तदर्थमुक्तंतपएतदिज्याताभ्यामसौपुण्यमुपैतिविद्वान् ॥ पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्सजायतेज्ञानविदीपितात्मा॥ ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वान्नयथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥ अस्मिन्कृतंतत्परिगृह्यसर्वममुत्रभुंक्तेपुनरेतिमार्गमिति ॥ २४ ॥ ये

धर्मेणपापंप्रणुदतीहविद्वान्धर्मोबलीयानितितस्य
विद्धि ॥ २४ ॥ येषांधर्मेषुविस्पर्द्धाबलेबलवतामि
व ॥ तेब्राह्मणाइतःप्रेत्यस्वर्गेयांतिप्रकाशतां ॥ २५ ॥

षांधर्मेनचस्पर्द्धातेषांतज्ज्ञानसाधनमित्याहश्लोकद्वयेन ॥ येषामिति ॥ येषांविषयपराणांस्वर्गादावुर्वश्यादिभोगश्रवणात् तत्सा धनभूतज्योतिष्टोमादिधर्मेषुविस्पर्द्धासंघर्षोवर्त्तते ॥ अस्मादहमुत्कृष्टतरंधर्मंकृत्वाअस्मादपिसुखीभूयासमिति ॥ बलेबलवता मिव ॥ यथाबलवताराज्ञोबलवंतंराजानंदृष्ट्वाअहमस्मादपिबलवत्तांसंपाद्यएनंजित्वाऽस्मादपिसुखीभूयासमितिसंघर्षोवर्त्तते तद्वद तिफलसंगसहितास्तेब्राह्मणायज्ञादिकारिणःइतःप्रेत्यधूमादिमार्गेणगत्वास्वर्गेनक्षत्रादिरूपेणयांतिप्राप्नुवंति ॥ प्रकाशतांप्रकाशं न्साधयिष्यामिअहमन्येभ्यइतिसंघर्षः विश्वामित्रादिवत्तपस्यभिनिवेशइतियावत् बलवतांमल्लादीनामिव तेयोगिनः ब्राह्मणाःसगुणब्रह्मविदइ तोदेहात्प्रेत्यगत्वाब्रह्मलोकेतेजस्विनः पूज्याभवंतिततोमुक्तिंचब्रह्मणासहप्राप्नुवंति तथाचस्मर्यते ब्रह्मणासहतेसर्वेसंप्राप्तेप्रतिसंचरे परस्यां

30

तेकृतात्मानःप्रविशंतिपरंपदमिति ॥ २५ ॥ सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्त्वाइज्यादिधर्मस्यफलमाह येषामिति अहमेवयज्ञादीन्सर्वोत्कर्षे
णानुतिष्ठेयमितियेषामाग्रहःतेषांतत्यज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वाराभवति तथाचश्रुतिःतमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति यज्ञे
नदानेनतपसानाशकेनेति त्रिविष्टपंदेवलोकंनतुसत्यलोकं विविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः यदाहापस्तंबः

श्रूयतेच ॥ अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमिति ॥ २५ ॥ येषांविषयानाकृष्टचेतसामनित्यफलसाधनज्योतिष्टोमादौधर्मेनच
स्पर्द्धानचसंघर्षोविद्यतेनवर्तते ॥ तेषांफलनिरपेक्षमीश्वरार्थकर्मानुष्ठानवतांतद्यज्ञादिकंकर्मचित्तशुद्धिद्वारेणज्ञानसाधनं ॥तथाचश्रु
तिः ॥ तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति ॥ यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति॥ वक्ष्यतिचभगवान् ॥ स्वयमेवशुद्धिद्वारेणैवज्ञान
साधनत्वं ॥ पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्सजायतेज्ञानविदीपितात्मेति ॥ येयज्ञादिभिर्विशुद्धसत्वाःपरमात्मानमात्मत्वेनावगच्छं

येषांधर्मेनचस्पर्द्धातेषांतज्ज्ञानसाधनं ॥ तेब्राह्मणाइतोमुक्ताःस्वर्गंयांति
त्रिविष्टपं ॥ २६ ॥ तस्यसम्यक्समाचारमाहुर्वेदविदोजनाः ॥

ति ॥ तेब्राह्मणाइतोऽस्मात्कार्यकारणलक्षणाल्लोकात्प्रेत्यमुक्ताःस्वर्गेसुखंपूर्णानंदंब्रह्मयांति ॥इतरतःस्वर्गादस्यवैलक्षण्यमाह ॥
त्रिविष्टपमिति ॥ त्रिभिराध्यात्मिकादिभिःतापैःसत्वादिभिर्जाग्रदादिभिर्वामुक्तंत्रिविष्टपं ॥ अथवातैर्विष्टंप्रविष्टंअविकारिणंपाती
तित्रिविष्टपमिति ॥ २६ ॥ इदानींविदुषःसमाचारमाह ॥ तस्येति ॥ तस्यविदुषःसम्यक्समाचारंवेदविदोजनाःविद्वां
सःआहुः ॥ नैनंयोगिनंमन्येतचिंतयेत् ॥ भूयिष्ठंबहु ॥ बाह्यमाभ्यंतरंजनं ॥ पुत्रकलत्राद्याभ्यंतरंजनं ॥ इतरत्बाह्यं ॥ तथा
तद्यथाम्रेफलार्थेनिर्मितेछायागंधइत्यनूत्पद्येतेएवंधर्मंचर्यमाणमर्थाअनुत्पद्यंतइति ॥ २६ ॥ येतुअकरणेप्रत्यवायंमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुतिष्ठंति ॥ १३ ॥
नज्ञानार्थनापिस्वर्गार्थंतानाह तस्येति तस्यधर्मस्यसमाचारंसम्यगनुष्ठानंवेदविदोवैदिकत्वाभिमानिनोजनाःसम्यगित्याहुः नतुततःकिंचिदै
हिकमामुष्मिकंवाफलंकामयंते एनंजनंएनानुजनानभूयिष्ठंअत्यंतंनमन्येतनमानयेत किंचित्तमानयेदेवेत्यर्थः तमेवविशिनष्टि बाह्यंआत्म

निवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखं वैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्चआभ्यंतरं यतः अकामहतस्यश्रोत्रियस्यकामोपमर्दतारतम्येनहिरण्यग र्भादर्वाचीनानांमानुषादीनामानंदगणनायांउत्तरोत्तरशतगुणितायां सएकइंद्रस्यानंदः सएकःप्रजापतेरानंदइतिप्रतिपर्यायं श्रोत्रियस्यचाकाम हतस्येतिआनंदोत्कर्षःश्रूयते ॥ २७ ॥ एवंयोगिनामात्मविविदिषूणांनिष्कामवर्णाश्रमाभिमानिनांचधर्मः उत्तममध्यमाधमभावेनप्रोक्तः संप्र

पुत्रमित्रादयोनगृण्हंतितेषामगोचरएववर्ततेत्यर्थः॥ २७ ॥ कीदृशेदेशेवासइत्याह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्देशेमृगइवमृगोयथा एकांतेजनरहितेस्थानेआजीव्यवनेस्वस्थस्तिष्ठतितद्वत्सोपिचोरादिपीडारहितेऽन्नपानादिभूयिष्टंबहुलंवर्ततेइतिमन्येतप्रावृषीवतृ णोदकंबहुलंभवतितद्वत् ॥ तृणोलपमितिकेचित् ॥ तृणोलपमितिख्यातंमुनिभोज्यान्नादिष्विति ॥ दूर्वाविशेषइतिकेचित् ॥ तत्रस्थित्वातदन्नपानादिनोपजीवेत् ॥ नानुसंज्वरेत्संतप्तोनभवेत् ॥ अन्यथाऽन्नपानादिरहितेदेशेकथंनामदेहयात्रासिध्येदि

नैनंमन्येतभूयिष्टंबाह्यमाभ्यंतरंजनं ॥ २७ ॥ यत्रमन्येतभूयिष्टंप्रावृषीवतृणोदकं ॥
अन्नपानंचविप्रेंद्रस्तज्जीवेन्नानुसंज्वरेत् ॥२८॥ यत्राकथयमानस्यप्रयच्छत्यशिवंभयं ॥

तिसंतप्तोभवति ॥ ततश्चनयोगसिद्धिः ॥ २८ ॥ तत्राप्येवंविधजनसमीपेवासइत्याह ॥ यत्रेति ॥ यत्रयस्मिन्देशेअकथय मानस्यतूष्णींभूतस्यस्वमाहात्म्यंप्रच्छादयतोयेनकेनचिदाच्छन्नस्ययेनकेनचिदाशितस्ययत्रक्वचनशायिनआत्मानमिवलोकंपश्य तोजडवल्लोकमाचरतःप्रयच्छत्यशिवंभयंजडइतिमत्वा अशिवमकल्याणमवमानादिकंप्रयच्छति ॥ तथातिरिक्तमिवाकुर्वन् ॥ यथाकश्चित्स्थितप्रज्ञलक्षणज्ञोब्रह्मविदितिज्ञात्वाप्रणिपातादिपूर्वकमीश्वरबुध्यासंपूजयतितद्वत् ॥ अज्ञाततयाअतिरिक्तंब्रा तिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्मानाह यत्रमन्येतेति यत्रग्रहेऽन्नंपानंचब्राह्मणस्यसंन्यासिनः भूयिष्ठमस्तीतिमन्येतजानीयात् तत्गृहंप्राप्यजीवेत्प्रा णयात्रांकुर्यात् नक्षीणवृत्तिंगृहस्थंपीडयेदितिभावः प्रावृषिवर्षाकालेतृणंचउलपःउच्छ्रिततरंतृणम् उलपोनस्त्रीगुल्मिन्यांनातृणांतरेइतिमेदिनी तृ णोदकमितिपाठांतरं नानुसंज्वरेत्क्षुद्बाधयाआत्मानंनपीडयेदित्यर्थः ॥२८॥ यत्रदेशेअकथयमानस्यस्वमाहात्म्यंअप्रकाशयतःअशिवममंगलंभयं

प्रयच्छाति सप्तस्यंतमिदं भयप्रदेपिदेशेस्थित्वासत्यपिसामर्थ्येतत्रत्यजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमाधिकमिवअकुर्वन्स्वोत्कर्षमप्रकाश
यन्योजनोभवतिसश्रेयान्प्रशस्ततरःपरपीडामानंचत्यजेदितिश्लोकद्वयार्थः।२९।ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यंतमाह यइति यःपुमान्आत्मानंकथयमा

ह्मणजातिमात्रप्रयुक्तपूजातिरिक्तंपूजांतरंब्रह्मविदनुरूपमकुर्वन्नवमानादिकमेवकुर्वन्योजनः सोऽस्यविदुषःश्रेयान्।।नेतरोयःप्रणि
पातादिपूर्वकमीश्वरबुद्ध्यापूजयति ॥ तथाहमनुः ॥ सन्मानाद्ब्राह्मणोनित्यमुद्विजेतविषादिवत् ॥ तथाचाहपराशरः ॥ स
न्माननात्पराहानिर्नान्याविद्वज्जनेमतेति ॥ जनेनावमतोयोगीयोगसिद्धिंचविंदतीति ॥ २९ ॥ कीदृशस्यतर्हिअन्नंभोज्य
मित्याह ॥ योवाइति ॥ अकथयमानस्यतूष्णींभूतस्यसर्वोपसंहारंकृत्वापूर्णात्मनावस्थितस्यआत्मानंनानुसंज्वरेतनतापयेत् ॥

अतिरिक्तमिवाकुर्वन्सश्रेयान्नेतरोजनः ॥ २९ ॥ योवाकथयमानस्यह्यात्मानंनानुसंज्वरेत् ॥
ब्रह्मस्वंनोपहन्याद्वातदन्नंसंमतंसतां ॥ ३० ॥ नित्यमज्ञातचर्यामेइतिमन्येतब्राह्मणः ॥

ब्रह्मस्वंनोपहन्याद्वा ॥ ब्रह्मनिष्ठासाधनभूतंचैलाजिनपुस्तकादिकंनोपहन्याद्वा ॥ तथाचोक्तं ॥ रत्नहेमादिकंनास्ययोगिनः
स्वंप्रचक्षते ॥ कुशवल्कलचैलादिब्रह्मस्वंयोगिनोविदुः ॥ अन्यदपि ॥ ब्रह्मस्वंब्राह्मणस्वंनोपहन्याद्वा ॥ वासमुच्चये ॥ तद
न्नंतस्यान्नंसंमतंसतांभोज्यत्वेन ॥ ३० ॥ पुनरपितस्यैवसमाचारमाह ॥ नित्यमिति ॥ नित्यंनियमेनअज्ञातचर्यागूढचर्यामेमम
कर्त्तव्यंतिमन्येत ॥ ब्राह्मणोब्रह्मवित् ॥ ज्ञातीनांज्ञातिपुत्रादिप्रभृतीनांमध्येसंनिधौवसन्नैवविद्येतप्रतिपद्येत ॥ किंचनकिंचिदपि
कश्चिदितिकेचित् ॥ योगीनैवविद्येत ॥ पुत्रकलत्रादिकंपरित्यज्यकेवलःस्वात्मनिष्ठोगूढचर्यैवभवेदित्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥

नस्यस्वप्रौढिंदर्शयतोनरस्योपरिनानुसंज्वरेत्परोत्कर्षंदृष्ट्वानसंतप्येत् तथाब्रह्मस्वंयतिश्चब्रह्मचारीचपक्वान्नस्वामिनावुभाविति स्मृतेर्यत्त्यादिभ्योऽद ॥ १४ ॥
त्वायद्भोजनंतद्ब्रह्मस्वभोजनंअकुर्वंश्चयोभवतितदन्नंतस्यान्नंसतांसंमतं असूयारहितस्यश्रद्धापूर्वकंप्रयच्छतएवान्नंभोज्यमित्यर्थः।३०।यःब्राह्मणः
ब्रह्मवित्ज्ञातीनांमध्येवसन्नपिज्ञातयोमेममनित्यंअज्ञाताचर्यायाभिस्ताअज्ञातचर्याः संतुइतिमन्येतज्ञातयोमेयोगगतिंमाज्ञासिषुरितियस्यप्रच्छ

न्नतेजसोमतिः तंब्राह्मणंब्रह्मिष्ठंबुधाःतल्लक्षणज्ञाःविदुः॥ ३ १॥ ईदशींचर्यांविना अनंतरंउपाधिकृतव्यवधानशून्यंआत्मानंप्रत्यंचंनिर्लिंगंअनुमानाद्य

कुटुंबंपुत्रदारांश्चवेदांगानिचसर्वशः ॥ यज्ञंयज्ञोपवीतंचत्यक्त्वागूढश्चरेन्मुनिः ॥ १ ॥ तथाचाहवसिष्ठः ॥ यन्नसंतंनचासंतं

नाश्रुतंनबहुश्रुतं ॥ जानन्नपिहिमेधावीजडवल्लोकमाचरेदिति ॥ अथवानित्यमज्ञातचर्याअज्ञातेचक्षुराद्यविषयभूतेवाचामगोच

रेऽनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितेअशनायाद्यसंस्पृष्टेपूर्णानंदस्वरूपेसर्वांतरेप्रत्यग्भूतेब्रह्मणिचर्यानिष्ठासमाधिलक्षणामेमम

कर्तव्या ॥ नपराग्भूतदेहेंद्रियपुत्रमित्रकलत्रादौस्थूलोहंकृशोहंब्राह्मणोहंक्षत्रियोहमित्येवमात्मिकाकर्तव्येतिमन्येत ॥ सब्राह्मणो

ब्रह्मवित् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यश्चक्षुषानपश्यतिइति ॥ यस्मादेवंतस्मादज्ञातएवब्रह्मणिनिष्ठाकर्तव्या ॥ तस्मात्क्रोधमानादयोऽनि

त्याविषयाश्चेंद्रियाणिच ॥ ज्ञातयश्चसमाख्यातादेहिनस्तत्वदर्शिनइति ॥ इंद्रियादीनांज्ञातिशब्देनोक्तत्वात् ॥ ज्ञातीनामिंद्रि

ज्ञातीनांतुवसन्मध्येनैवविद्येतकिंचन ॥ ३१ ॥ कोह्येनमंतरात्मानं
ब्राह्मणोमंतुमर्हति ॥ निर्लिंगमचलंशुद्धंसर्वद्वंद्वविवर्जितं ॥ ३२ ॥

याणांमध्येवसन्पश्यन्शृण्वन्स्पृशन्जिघ्रनइतिमन्यमानोविजानन्नपिनैवमात्मादिरूपेणविद्येतप्रतिपद्येत॥ तत्साक्षित्वादात्मनः॥

तथाचश्रुतिः ॥ अथयोवेदेदंजिघ्राणीतिसआत्मेति ॥ देहद्वयतद्धर्मानात्मत्वेननगृण्हीयादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ कस्मात्पुनरेवंगृ

ह्यतइत्याह ॥ कोह्येनमिति ॥ कोहिब्राह्मणःब्रह्मवितविषयासक्त्याज्ञातीनांसन्निधौवसन् ॥ निर्लिंगंसूक्ष्मं ॥ अचलंक्रियाकर्त्रा

दिशून्यं ॥ शुद्धमविद्यादिदोषरहितंसर्वद्वंद्वविवर्जित मशनापिपासादिधर्मविवर्जितमंतरात्मानंप्रमात्रादिसाक्षिणंमानांत

राविषयीभूतंमंतुमर्हतिज्ञातुंयोग्योभवति ॥ नकोपीत्यर्थः ॥ किंचविपरीततयाजानातिअनात्मविषयीभूतं ॥ एवमुक्तेनप्रकारेण

देहद्वयतद्धर्मतयास्थूलोहंकृशोहंनगच्छामिनपश्यामिमूकोबधिरःकाणःसुख्यहंदुःख्यहमितिब्राह्मणःसन्मंतुमर्हति ॥ तथाचसति

गम्यंअचलंव्यापकंशुद्धंअसंगंसर्वद्वैतविवर्जितंसजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यंहंतुंगंतुं हंतेर्गत्यर्थत्वमत्रज्ञेयं ज्ञातुमित्यर्थःकोऽर्हतिनकोपीत्यर्थः

पाठांतरंतुसुगमं ॥ ३२ ॥ आत्माज्ञानेदोषमाह यइति अन्यथाआत्मत्वेनभासमानाद्देहादेर्विपरीतंसंतं अन्यथाकर्त्रादिरूपं शेषंस्पष्टं ॥ ३ २ ॥
ब्राह्मण्यमेवहीयतइत्यर्थः॥ वक्ष्यतिच ॥ यएषसत्यान्नापैतिसज्ञेयोब्राह्मणस्त्वयेति ॥ ३२॥ यस्त्वेवंमनुतेसपापीयानित्याह ॥ यो
न्यथेति ॥ योन्यथाज्ञानात्निर्लिंगमचलंशुद्धंसर्वद्वंद्वविवर्जितं ॥ चित्सदानंदंब्रह्मात्मनासंतंस्वात्मानमन्यथादेहद्वयतद्धर्मात्मत
याकर्ताभोक्तासुखीदुःखीकृशःस्थूलोऽमुष्यपुत्रोऽस्यनप्ताब्राह्मणोहमित्येवमात्मानंप्रतिपद्यते ॥ किंतेनमूर्खेणानात्मविदाआत्मचौ
रेणआत्मापहारिणानकृतंपापं ॥ महापातकादिसर्वंकृतंतेनेत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ असूर्याइति ॥ ब्राह्मण्यंप्राप्यलोकेस्मिन्नमू

योन्यथासंतमात्मानमन्यथाप्रतिपद्यते ॥ किंतेननकृतंपापं
चौरेणात्मापहारिणा ॥ ३३ ॥ अश्रांतःस्यादनादानात्संमतो
निरुपद्रवः॥ शिष्टोनशिष्टवत्सस्याद्ब्राह्मणोब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥

कबधिरोभवेदितिस्मृतिः ॥ तस्माद्विषयभूतदेहेंद्रियादिष्वात्मभावंपरित्यज्यअज्ञातएववागाद्यगोचरेपरमात्मनिनिष्ठाकर्तव्ये
त्यर्थः ॥ ३३ ॥ अन्यथादेहद्वयमिंद्रियादितद्धर्माननुपपादयतःकिंभवतीत्यतआह ॥ अश्रांतइति ॥ योनात्मभूतदेहेंद्रि
यतद्धर्मानात्मत्वेननोपादत्तेसपुरुषअश्रांतःस्यात्संसारश्रमयुक्तोनभवेत् ॥ अशनापिपासादेर्देहादिधर्मत्वात् ॥ तथाचश्रु
तिः ॥ अशनापिपासेप्राणस्येतिदेहद्वयाध्यासेनतद्धर्माध्यासोभवति ॥ तस्याप्यविद्यैवमूलंइदानींज्ञानादज्ञाननिवृत्तौतन्मूलस्सो
पिनिवर्ततइत्यर्थः ॥ यएवमश्रांततयानिरुपद्रवोभवति ॥ क्रोधलोभभयहर्षादयोभूतदाहीयायोगांतरायाउपद्रवास्तद्धीनोनि
आत्मतत्त्वप्रतिपत्त्युपायमाह अश्रांतइति अश्रांतःश्रमहीनः यतः अनादाताआदानशून्यःनिष्परिग्रहइत्यर्थः अतएवसंमतःशिष्टानां निरुपद्र
वश्चस्वयंभवति तथा शिष्टोपिशिष्टवन्नस्यात्शिष्टत्वंनप्रकाशयेत् पाठांतरे अशिष्टवत्यथेष्टाचरणकृन्नस्यात्किंतुशिष्टएववैदिकमर्यादापरिपालनप

रएवस्यात् कविःक्रांतदर्शी ॥ ३४ ॥ श्वाशुनकः तेसंन्यासिनः स्ववीर्यस्यस्वपांडित्यस्यउपजीवनात्पांडित्यादिकंप्रकाश्यभिक्षामिच्छन्यति
वांताशीभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ मानुषेवित्तेचक्षुर्ग्राह्यधनदारादिरूपेविषयेअनाढ्याःदरिद्राःसर्वसंगत्यागिनइत्यर्थः दैवेवित्तेश्रोत्रग्राह्येपार

रुपद्रवःससंमतोविद्वद्भिःशिष्टत्वेनसंमतः॥ शिष्टवन्नस्यात्नआचरेत् ॥ जडवच्चरेत्ब्राह्मणोब्रह्मवित्कविः ॥ ३४ ॥ इदानीमगू
ढचारिणंकुत्सयन्नाह ॥ येयथेति ॥ मूढाःश्वालाइतिप्रोक्ताः ॥ श्वालाश्वानाइतिदर्शनात् ॥ यथाश्वालाःश्वानोमूढावा ॥ वां
तमुद्गीर्णमश्नंति ॥ एवंयेशिष्टाःब्रह्मविदःस्वमाहात्म्यंख्यापयंतःअगूढचारिणोवर्तंतेतेवांतमुद्गीर्णमश्नंतिस्ववीर्यस्योपभोजनात्य
दिदंवांताशनंतदभूतयेअनर्थायैवेत्यर्थः॥ तस्मात्गूढःसन्अशिष्टवदेवसमाचरेदिति ॥३५॥ इदानींयोगिनंप्रशंसयन्नाह ॥ अना

येयथावांतमश्नंतिश्वालानित्यमभूतये ॥ एवंतेवांतमश्नंतिस्ववीर्यस्योपभो
जनात् ॥ ३५ ॥ अनाढ्यामानुषेवित्तेआढ्यावेदेषुयेद्विजाः॥ तेदुर्द्धर्षादुष्प्र
कंप्याविद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुं॥३६॥सर्वान्स्विष्टकृतोदेवान्विद्याद्यइहकश्चन॥

ढ्याइति ॥ अनाढ्याअबहुमताअसक्तात्मानःमानुषेवित्तेजायापुत्रवित्तादिषु ॥ आढ्यावेदेषुवेदप्रतिपाद्याहिंसासत्यास्ते
यब्रह्मचर्यशमादिसाधनेषुयेद्विजास्तेदुर्द्धर्षाःदुःप्रकंप्याश्चविद्यात्तान्ब्रह्मणस्तनुंब्रह्मस्वरूपभूतामित्यर्थः ॥ ३६ ॥ किंच ब्रह्मवि
न्महिमैषः ॥ सर्वानिति ॥ सर्वानग्न्यादीन्स्विष्टकृतःसुष्टुइष्टंकुर्वंतीति ॥ तथाचश्रुतिः ॥ स्विष्टंकुर्वन्स्विष्टकृदिति ॥ देवा
न्प्रत्येकमुद्दिश्यत्यागार्थंविद्यात् ॥ यइहकश्चनसर्वदेवतायाज्यपिब्राह्मणस्यनसमानोब्राह्मणेनब्रह्मविदानसमानइत्यर्थः ॥ नैत

लौकिकेधर्मादौआढ्याःसंपन्नाः तथाक्रतौईश्वरोपासनायां सक्रतुंकुर्वीतेत्युपासनायामपिक्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात् वैराग्यपूर्वककर्मोपासनानुष्ठान
परानिर्भयाभवंतीत्यर्थः तनुंस्वरूपं ॥ ३६ ॥ सर्वक्रतुभ्योब्रह्मज्ञानमेवश्रेष्ठमित्याह सर्वानिति स्विष्टंशोभनंइष्टंदिव्यस्रग्अन्नपानादिकंयेयागेनप्रीताः
संतोयजमानायकुर्वंतितेस्विष्टकृतोदेवाःतान्सर्वान्योश्वमेधांतसकलक्रतुकर्तावेदसाक्षात्कुर्यात्सोपिब्राह्मणस्यब्रह्मविदःसमानोनभवति तत्रहेतुः

तस्मिन्निति यतःतस्मिन्स्विष्टेर्निमित्तेस्वयंप्रयततेयत्नवान्भवति अयंभावः स्विष्टंक्रियासाध्यत्वादनित्यफलंब्रह्मतुस्वतःसिद्धमेवाभिव्यज्यतइति तज्ज्ञानफलभूतोमोक्षोपिस्वतःसिद्धत्वान्नित्यइतिनस्विष्टंब्रह्मज्ञानसममिति ॥३७॥ यमिति यंअप्रयतमानंनिरारंभंयादशंमानयंतिदेवादयःसएव दाश्चर्यं ॥ यस्मिन्देवताविशेषेहविषउद्देशत्यागेनफलार्थंप्रयततेस्वयंयजमानः इदमग्नयेइदमिंद्रायेतिसोपिहविष्प्रतियोगीदेवताविशेषोनसमानोब्रह्मविदाकिमुतवक्तव्यं देवपशुर्यजमानोनसमानइति ॥ तथाचमोक्षधर्मे ॥ ब्राह्मणस्यनसादृश्येवर्त्तते सोपिकिंपुनः ॥ ईज्यतेयेनमंत्रेणयजमानोद्विजोत्तमइति ॥ तथाचमनुः ॥ ब्रह्मविद्भ्यःपरंभूतंनाकिंचिदिति ॥३७॥ पुनरपि

नसमानोब्राह्मणस्ययस्मिन्प्रयततेस्वयं ॥ ३७ ॥ यमप्रयतमानंतुमानयंतिसमानितः ॥ नमान्यमानोमन्येतनावमानेनुसंज्वरेत् ॥ ३८ ॥ लोकस्वभाववृत्तिर्हिनिमेषोन्मेषवत्सदा ॥ विद्वांसोमानयंतीहइतिमन्येतमानितः ॥ ३९ ॥

तस्यैवसमाचारमाह ॥ यमिति ॥ यंब्रह्मविदमप्रयतमानंतूष्णींभूतंसर्वोपसंहारंकृत्वास्वेमहिम्निव्यवस्थितंगूढचारिणंकेचिद्विद्वांसःस्थितप्रज्ञलक्षणज्ञाःब्रह्मविदितिज्ञात्वामानयंतिपूजयंतिचेत्सतैः मानितःपूजितोपिविद्वान्नमान्यमानोहमितिमन्यते ॥ तथास्थितप्रज्ञलक्षणानभिज्ञाअज्ञइतिमत्वाअवमानंकुर्वंतिचेत्तस्मिन्नवमानेनिमित्तेनानुसंज्वरेत्नानुतप्येत ॥ ३८ ॥ किंतर्हिमानितेनावमानितेनवामंतव्यइत्याह श्लोकद्वयेन ॥ लोकेति ॥ यदिदंविद्वांसोब्रह्मविदंमानयंतीतितत्तेषांनिमेषोन्मेब्रह्मात्मवित्मानितोभवति यंतुयज्ञादिकर्तायमितिमानयंतिसदेवानांपशुरमानितएव तथाचश्रुतिः अथयोन्यांदेवतामुपास्तेऽन्योसावन्योहमस्मीतिनसवेदयथापशुरेवसदेवानामिति उपास्तेयज्ञादिनातर्पयाति ततोहेतोःआत्मानमन्यैर्मान्यमानमपिमान्यंनमन्येत नापिअभिसंज्वरेत् अवमानेसतीतिशेषः नकारोभिन्नक्रमः॥३८॥लोकःस्वभावादेवमांमानयतिनतुमयिमानयोग्यतास्तीतिमत्वादर्पेनप्रामुयादित्याह लोकइति॥३९॥येनमानयं

तितेपिपशुवन्निर्विवेकत्वादुपेक्ष्याएवनतुदंडनीयाइत्याह अधर्मेति ॥ ४० ॥ नवाइति मानं क्लीबत्वमार्षं मुनेःकर्ममौनंयोगिचर्या मानार्थिनांपरलो
षवत्स्वभाववृत्तिःस्वाभाविकीवृत्तिरितिमन्येत ॥ ३९ ॥ तथाअवमानितोजनैरवज्ञातोविद्वानेवंमन्येत ॥ अधर्मविदुषोमूढाविवे
कहीनालोकाःशास्त्रविवर्जिताः ॥ नमान्यंमानार्हंमानयिष्यंति ॥ अमान्यमपिमानयिष्यंतीत्येतदविदुषांस्वभावइतिमन्येत ॥
अमानितोऽपूजितोविद्वान् ॥४०॥ इदानींमानमौनयोर्भिन्नविषयत्वमाह ॥ नवैइति ॥ नवैमानंचमौनंचसहितौएकत्रवसतःसदा ॥
अयंप्रत्यक्षादिगोचरोलोकोलोक्यतइति ॥ प्रपंचोमानस्यविषयः ॥ असौपरलोकोमौनस्य ॥ कोसौतद्विदुः ॥ तथाचाहभगवान् ॥

अधर्मविदुषोमूढालोकाःशास्त्रविवर्जिताः ॥ नमान्यंमानयिष्यंतिएवंमन्ये
दमानितः ॥४०॥ नवैमानंचमौनंचसहितौवसतःसदा ॥ अयंहिलोकोमान
स्यअसौमौनस्यतद्विदुः ॥४१॥ श्रीर्हिमानार्थसंवासात्साचापिपरिपंथिनी ॥

ओंतत्सदितिनिर्देशोब्रह्मणस्त्रिविधःस्मृतइति ॥ तथाचानुगीतासु ॥ ॐतत्सद्विष्णवेचेति ॥ सायुज्यानि पदानिवैइतितच्छ
ब्दवाच्यंब्रह्ममौनस्यविषयइत्यर्थः ॥ एतदुक्तंभवति ॥ मानात्संसारप्राप्तिःमौनेनब्रह्मप्राप्तिरिति ॥ उक्तंचहिरण्यगर्भे ॥ अन्नांग
नादिभोगेषुभावोमानइतिस्मृतः ॥ ब्रह्मानंदसुखप्राप्तिहेतुर्मौनइतिस्मृतइति ॥ ४१ ॥ इदानींमानार्थसंवासेअपवर्गाभावंदर्शय
ति ॥ श्रीरिति ॥ हेक्षत्रियश्रीर्हिमानार्थसंवासात्मानविषयसंवासात्मानगोचरेप्रपंचेवर्तमानस्यस्वर्गपश्वन्नादिसाधनभूतं ॥
कर्मानुष्ठितःश्रीर्हिभवति ॥ साचापि श्रीःपरिपंथिनीश्रेयोमार्गविरोधिनी ॥ तथाचमोक्षधर्मे ॥ निबंधिनीरज्जुरेषेति ॥ यएवं
कोदुःसंपादः परलोकार्थिनांमौनिनांचइहलोकोदुःसंपादइतिभावः ॥ ४१ ॥ श्रीरिति धनाभिजनैश्वर्यरूपालक्ष्मीःसुखस्यमानरूपस्यसंवासो
धिष्ठानंतथापिसापरिपंथिनीचोरतुल्यापरलोकस्यनाशिनी योगिनांतुसुतरामनिष्टकरीत्यर्थःब्राह्मीब्राह्मणस्ययोग्याश्रीःऋग्यजुःसामात्मिकाऋचः

सामानियजुंषि साहिश्रीरमृतासतामितिश्रुतेः प्रज्ञाहीनेनऋगादीनांरहस्यंनप्राप्तुंशक्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ तस्यब्राह्मसुखस्यद्वाराणिप्रातिसाधनानि दुराधराणिदुःसंरक्ष्याणि सत्यंयथार्थभाषणं आर्जवंअवक्रता ह्रीःलोकापवादभयं दमइंद्रियनिग्रहः शौचंमृज्जलाभ्यांबाह्यं आंतरंतुमनः

श्रियाभिभूतोमूढःसन्विषयेषुप्रवर्तते ॥ तेनप्रज्ञाहीनेनविद्याहीनेनब्राह्मीब्रह्मानंदलक्षणाश्रीः ॥ तथाचहिरण्यगर्भे ॥ यानित्याचिद्घनानंतागुणरूपविवर्जिता ॥ आनंदाख्यापराशुद्धाब्राम्हीश्रीरितिकथ्यते ॥ सादुर्लभाश्रवणायापिनशक्या ॥ तथाचश्रुतिः ॥ श्रवणायापिबहुभिरिति ॥४२॥ इदानींब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणिदर्शयति ॥ द्वाराणीति ॥ द्वाराणिब्रह्मलक्ष्मीप्रवेशद्वाराणि

ब्राह्मीसुदुर्लभाश्रीर्हिप्रज्ञाहीनेनक्षत्रिय ॥ ४२ ॥ द्वाराणिसम्यक्प्रवदंतिसंतोबहुप्रकाराणिदुराचराणि ॥ सत्यार्जवेह्रीर्दमशौचविद्याःषण्मानमोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणिकेधृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादेश्रीसनत्सुजातीयेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

संतःसम्यक्प्रवदंति ॥ बहुप्रकाराणिदुराचराणिदुःखाचरणानि ॥ कानितानि ॥ सत्यंयथार्थभाषणंभूतहितंच ॥ आर्जवं अकौटिल्यं ॥ ह्रीःअकार्यकरणेलज्जा ॥ दमोंतःकरणोपरतिः ॥ बहिःकरणोपरतिरितिकेचित् ॥ शौचंमलकल्मषप्रक्षालनं ॥ विद्याब्रह्मविद्या ॥ षडेतानिमानमोहप्रतिबंधकानि ॥ ४३ ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतःकृतौसनत्सुजातभाष्येप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

शुद्धिः विद्यावेदशास्त्राधिगमः यथेति एतेषुसत्सुअनादिवासनयाआगतोपिमोहोयथावन्नप्रभवति षण्मानमोहप्रतिबंधकानीतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ ४३ ॥ इतिउद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसनत्सुजातीयेटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

पूर्वाध्यायांतेमौनंब्राह्मीश्रीःसत्यादिषट्कंचमोहात्मकस्यमृत्योः प्रतिरोधकानीत्युक्तं तान्येवप्रश्नपूर्वकंविवरीतुमध्यायांतरमारभते कस्यैषमौनइत्या
दि न्यासपूर्वकंस्वीक्रियमाणोमुनेर्धर्मोमौनसंज्ञःकस्यप्रयोजनस्यार्थेइत्येकःप्रश्नः लोकप्रसिद्धेर्वाङ्नियमोवा अमौनंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्म
णइतिश्रौतप्रसिद्धेरमौनशब्दितात्पांडित्यबाल्यापरपर्यायात् श्रवणमननाख्यात्द्वयादन्यत्तत्समानियतंनिदिध्यासनंवामौनशब्दितं तयोर्मध्ये
ऽत्रकतरन्मौनशब्दाभिधेयमितिद्वितीयः तस्यचभावंस्वलक्षणंब्रूहीतितृतीयः तेनमौनेनविद्वान्मौनंमनःप्राणेंद्रियक्रियाणांनिरवशेषेणोपरमंनि

अथद्वितीयोध्यायः॥अयंहिलोकोमानस्येत्यादिनामौनमाहात्म्यंप्रदर्शितंश्रुत्वाप्राहधृतराष्ट्रः॥ कस्येति॥कस्यकीदृशस्यएषःपूर्वोक्तो
वागाद्युपरमलक्षणोमौनोभवतिकतरंनु ॥ एतयोरसंभाषणात्मस्वरूपयोर्मौनंप्रब्रूहि॥हेविद्वन्इहमौनभावंमौनस्वभावंमौनेनतूष्णीं

धृतराष्ट्रउवाच ॥ कस्यैषमौनःकतरन्नुमौनंप्रब्रूहिविद्वन्निहमौनभावं ॥
मौनेनविद्वानुतयातिमौनंकथंमुनेमौनमिहाचरंति ॥ १ ॥ सनत्सुजा
तउवाच ॥ यतोनवेदामनसासहैनमनुप्रविशंतिततोथमौनं ॥

भावेनविद्वानुतयातिमौनंब्रह्म॥अहोस्विदन्येनकथंमौनमिहाचरंति ॥ १ ॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान् ॥यतइति॥यतोयस्माद्वेदाःमनसास
हैनंपरमात्मानंनानुप्रविशंति ॥ तथाचश्रुतिः॥यतोवाचोनिवर्तंतइति॥ ततस्तस्मादेवकारणात्सएववाचामगोचरः॥ परमात्मामौ
नं॥ यद्येवंकिंलक्षणस्तर्हिपरमात्मातत्राह॥यत्रोत्थितोवेदशब्दःयस्मिन्नर्थेनिमित्तभूतेसमुत्थितोवेदशब्दःशास्त्रादिकारणंब्रह्मेत्यर्थः॥

विकल्पंपदमितियावत् तदुतअपियातीतिचतुर्थः कथंवाकेनप्रकारेणमौनमाचरंतीतिपंचमःप्रश्नः ॥ १ ॥ पंचानामपिप्रश्नानांतंत्रेणो
त्तरमाह यतइति यस्माद्धेतोःएनंप्रत्यगात्मानंमनसासहवेदानअनुप्रविशंति यतोवाचोनिवर्ततेअप्राप्यमनसासहेतिवाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः
ततोहेतोःमौनमितिएतन्नामेत्यर्थः एतेनवाङ्मनसातीतपदप्राप्तिर्मौनस्यप्रयोजनं तच्चवागादिवाह्येंद्रियनिग्रहरूपंमनोनिग्रहरूपं तेनचक्र
माद्वाह्याभ्यंतरप्रपंचयोरभानंतेनचाभानेनप्राप्यंवाङ्मनसातीतंपदमितिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तंभवति पंचमप्रश्नस्योत्तरमाह यत्रोत्थितइति

यत्रअधिष्ठानेभूमब्रह्मात्मनिवेदशब्दस्तथाअयमितिलौकिकशव्दश्चउत्थितः क्षेत्रेअंकुरइवसमुद्रेतरंगइवचाविर्भूतःसभूतात्मातन्मयत्वेनशब्द
मयत्वेनाविभातिप्रकाशते हेराजन् अयंभावः वेदशब्देनवेदस्यसारतरःप्रणवः भूरित्येवऋग्वेदादजायतभुवइतियजुर्वेदात्स्वरितिसामवेदात्ता
निशुक्राण्यभ्यतपत्तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायंताकारउकारोमकारइतितानेकधासमभरत्तदेतदोमितिबव्हृचब्राह्मणात् तस्यचप्रणवस्यओमि
त्येतदक्षरमिदंसर्वमितिसार्वात्म्यश्रुतेस्तन्मात्राणांचअकारोकारमकाराणांक्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानांवाच्यवाचकयोरभेदात्पूर्वपूर्वस्य

अथवा यस्मिन्संवेदिताख्येउत्थितोवाचकत्वेनप्रयुक्तोवेदशब्दइत्यर्थः॥ तथावेदशव्दःप्रतिपाद्यःसंविद्रूपोयंपरमात्मायदिवाचाम
गोचरोपरमात्माकथमेतदवगम्यते संविद्रूपःपरमात्मेतितत्राह ॥ सपरमात्मातन्मयत्वेनज्योतिर्मयत्वेनैवास्माकंविभातिराजन्नेव

यत्रोत्थितोवेदशब्दस्तथायंसतन्मयत्वेनविभातिराजन् ॥ २ ॥
धृतराष्ट्रउवाच ॥ ऋचोयजूंष्यधीतेयःसामवेदंचयोद्विजः ॥
पापानिकुर्वन्पापेनलिप्यतेकिंनलिप्यते ॥ ३ ॥

मेवास्मदनुभवोनात्राविश्वासःकर्तव्यइत्यर्थः ॥ अथवा ॥ श्रुतिस्मृतिइतिहासपुराणादिषुज्योतिर्मयत्वेनप्रतीयते ॥ तथाचश्रुतिः॥
तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुरिति ॥ २ ॥ इदानींवेदस्वभावपरिज्ञानायप्राहधृतराष्ट्रः ॥ ऋचइति ॥ यःपापानिकुर्वन्ऋग्वेदादीन

उत्तरोत्तरत्रप्रविलापनेगुरूक्तयुक्त्याक्रियमाणेस्थूलस्यजगतःसूक्ष्मेलवणोदकन्यायेनप्रविलयोभवति तथासूक्ष्मस्यकारणेकारणस्यतुरीयेधर्मा
त्रावाच्येऽमात्राख्येशिवमद्वैतंचतुर्थमन्यंतइतिश्रुतेर्गलिताखिलद्वैतभानेवाङ्मनसातीतेप्रविलयोभवति अतःप्रणवाख्यशव्दमयत्वेनतत्द्वारावा
ङ्मनसातीतंवस्तुभातीतियुक्तमिति ॥ २ ॥ ननुयदिवेदशब्दमयत्वेनतत्द्वारावाङ्मनसातीतंपदंभातितज्ज्ञानाच्चयथैषीकातूलमग्नौप्रोतं ॥ १८ ॥
प्रदूयेतैवंहास्यसर्वेपाप्मानःप्रदूयंतइतिश्रुतेः सर्वपापनाशश्चभवतितर्हिमौनहीनस्यापिऋगाद्यभ्यासेनतदुभयंभविष्यतीत्याशंकते ऋचइति ॥ ३ ॥

अविचक्षणवाङ्मनसनिग्रहासमर्थं ॥ ४ ॥ छंदांसिवेदाः वृजिनात्पापात् ननुअथागमोयांयांदेवतांनिराहतस्यास्तस्यास्ताद्भाव्यमनु
भवितीतिवचनात् यंयंवापिस्मरन्भावमितिस्मृतेश्च नित्याभ्यासादंतकालेयद्दैवत्यंमंत्रंस्मरतितद्देवताताद्भाव्यमस्यभविष्यतीतिकिंवाङ्मनसानिग्र
धीतेसतेनवेदाध्ययनेनपूयतेनवाएतद्वक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥३॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान् ॥ नैनमिति ॥ यःपापानिकुर्वन्नृग्वेदादि
नधीतेनैनंप्रतिषिद्धचारिणंऋग्वेदादयोवेदाःपापात्कर्मणःत्रायंते ॥ नरक्षंति ॥ नतेमिथ्याब्रवीम्यहं ॥ एवमेतत्नात्राविश्वासःकर्त्त
व्यइत्यर्थः ॥४॥ किंकुर्वंतिचेत्तत्राह ॥ नछंदांसीति ॥ छंदांसिऋगादयोवेदाःएनंवृजिनंधर्मंनास्तिकंपापकारिणं ॥ अधीतवेदमधी

सनत्सुजातउवाच ॥ ॥ नैनंसामान्यृचोवापियजूंषिचाविचक्षणं ॥ त्रायंतेक
र्मणःपापान्नतेमिथ्याब्रवीम्यहं ॥ ४ ॥ नछंदांसिवृजिनंतारयंतिमायाविनं
माययावर्त्तमानं ॥ छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकालेनीडंशकुंताइवजातपक्षाः ॥ ५ ॥
॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ॥ नचेद्वेदावेदविदंत्रातुंशक्ताविचक्षण ॥

तवेदार्थंमायाविनंधर्मध्वजंमाययावर्त्तमानंमिथ्याचारिणंतंनतारयंतिनरक्षंति ॥ किंकरिष्यंतीतिचेत् ॥ यथाशकुंताःपक्षिणःजातप
क्षाःसंतोनीडंस्वाश्रयंत्यजंति ॥ एवंछंदांसिअंतकालेमरणकालेएनंस्वाश्रयभूतंप्रजहतिपरित्यजंति ॥५॥ एवमुक्तेप्राहधृतराष्ट्रः ॥
नचेदिति ॥ कर्मोदयइत्यादिनानित्यानांकाम्यानांचपितृलोकादिप्राप्तिहेतुत्वेनसंसारानर्थहेतुत्वस्यदर्शितत्वात् ॥ प्रतिषिद्धस्य
इरूपेणमौनेनेत्याशंक्याह नीडमिति मौनाभावेंऽतकालेछंदांस्येवनस्फुरंतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ धर्मंस्वाभाविकं शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेव
च ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजमितिगीतासूक्तंविना प्रलापः ऋग्यजुःसामभिःपूतोब्रह्मलोकेमहीयते यावतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदवि

दिब्राह्मणेवसंतीतिब्राह्मणानांमाहात्म्यप्रख्यापकोऽनर्थकोवाक्यसंदर्भः प्रवृत्तइतिशेषः सनातनोऽनादिः॥६॥उत्तरमाह तस्येति अस्यमहतोभूत
स्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदोयजुर्वेदः सामवेदइत्यादिश्रुतेर्यस्यप्रलापोयंवेदशास्त्रादिप्रपंचस्तस्यैवपरमात्मनः स्वयंअव्याकृतस्यनामरूपात्मनाऽव्या
कर्मणोनरकहेतुत्वेनसंसारानर्थहेतुत्वस्यचदर्शितत्वात् ॥ नवेदावेदविदंत्रातुंशक्ताश्वेदयंवेदाध्ययनादिरूपःप्रलापःकस्माद्धेतोः ॥
अनर्थहेतुत्वेनवेदाध्ययनतदर्थ विचारतदनुष्ठानानिनकर्त्तव्यानिइत्यर्थः ॥ ६ ॥ भवेदेवं ॥ यद्येषएववेदार्थःस्यात्
अन्यएवस्वर्गादेःपरमपुरुषार्थोमोक्षयाख्योवेदार्थः इतरस्यचकर्मराशेःउपासनायाश्वतत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनांतःकरणशुद्धिसा
धनत्वेनपारंपर्येणपुरुषार्थत्वादेववेदप्रतिपाद्यत्वं ॥ तथाहि ॥ तमेवपरमात्मानंपरमपुरुषार्थंदर्शयतिवेदः ॥ अनंदानामतेलो
काअंधेनतमसावृताः ॥ तांस्तेप्रेत्याभिगछंतिअविद्वांसोऽवुधाजनाः ॥ स्वर्गादिलोकानांअपुरुषार्थत्वमनानंदात्मकत्वं

अथकस्मात्प्रलापोयंब्राह्मणानांसनातनः ॥ ६ ॥ सनत्सुजात
उवाच ॥ तस्यैवनामादिविशेषरूपैरिदंजगद्भातिमहानुभाव ॥

मविद्यावद्विषयत्वेनदर्शयित्वा ॥ आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः ॥ किमिछन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेदित्यात्म
विदःकृतार्थत्वंदर्शयित्वा ॥ इहैवसंतोथविप्रः ॥ तद्वयंनचेदवेदीन्महतीविनष्टिः ॥ यएतद्विदुरमृतास्तेभवंति ॥ अथेतरेदुःखमेवापियं
तीत्यात्मविदोऽमृतत्वप्राप्तिमनात्मविदआत्मविनाशमनर्थप्राप्तिंचदर्शयित्वा ॥ यदेतमनुपश्यतीत्यात्मानंदेवमंजसा ॥ ईशानंभूत
भव्यस्यनततोविजुगुप्सतइत्यादिभिर्वाक्यैःतत्स्वरूपतदर्थदर्शनतत्फलानिभूयोभूयोदर्शयित्वाकथमेनंरागादिभिरितस्ततःसमाकृ
ष्यमाणंविषयाभिसक्तंमोक्षयित्वापरमेपदेपरमात्मनिपूर्णानंदेस्वाराज्येमोक्षाख्येस्थापयिष्यामीतिमत्वातत्प्राप्तिसाधनज्ञानसाधनवि
कृतस्यस्वरूपंइदंजगद्भाति नामादिविशेषरूपैरितीत्थंभावेतृतीया नामरूपात्मकोयोविशेषस्तदात्मकस्वरूपस्येत्यर्थःतथाचश्रुतिः तद्धेदंतर्ह्यव्या
कृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियतासौनामायमिदंरूपइतीति हेमहानुभाव निर्दिश्यद्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्तंचैवामूर्तंचेत्यादिनाकृत्स्नंदृश्यमदृश्यं ॥१९॥

चविश्वंब्रह्मरूपत्वेननिर्दिश्यब्रह्मैवेदमितिसम्यक्प्रवदंतीत्यध्यारोपप्रसंगे अपवादप्रसंगेचतत्ब्रह्मविश्वस्मान्मूर्तामूर्तात्विरूपमेववैरूप्यंविलक्ष णंउदाहरंतिवेदाएवअथातआदेशोनेतिनेतिनह्येतस्मादन्यत्परमस्तीतिनेतीत्यादयः अत्रनेतिनेतीतिनञ्द्वयेनप्रकृतेमूर्तामूर्तेनिषिद्ध्यशून्यशेषत्वेप्र

विदिषासाधनत्वेनयज्ञदानादीनिदर्शयतिवेदः ॥ तमेतंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषंति ॥ यज्ञेनदानेनतपसानाशकेनेति ॥ तस्मात्त दर्थत्वेनैवयज्ञादीनांपुरुषार्थत्वं ॥ इतरत्रतुस्वर्गादौश्येनयागादीनामिवापुरुषार्थत्वंसंसारानर्थहेतुत्वात् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ प्लवाह्ये तेअदृढायज्ञरूपाअष्टादशोक्तमवरंयेषुकर्म ॥ एतच्छ्रेयोयेभिनंदंतिमूढाजरामृत्युंतेपुनरेवापियंति ॥ यस्मादेवंमोक्षसाधनप्रतिपाद कत्वेनसंसारानर्थनिवृत्तिहेतुत्वंवेदानां ॥ तस्माद्वेदावेदविदंत्रातुंशक्ताएवेत्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह ॥ श्लोकत्रयेण ॥ तत्रप्रथमेनपर मपुरुषार्थत्वंपरमात्मानंदर्शयति ॥ तस्यैवेति ॥ तस्यैवपरमात्मनोमायाकल्पितैः नामादिविशेषरूपैरिदंजगद्भाति॥ हेमहानुभाव

निर्दिश्यसम्यक्प्रवदंतिवेदास्तद्विश्ववैरूप्यमुदाहरंति ॥ ७ ॥

कथमेतदवगम्यतेतस्यैवनामादिविशेषरूपैरिदंजगद्भातीति ॥ इंद्रोमायाभिःपुरुरूपईयतइति ॥ मायानिमित्तंबहुरूपंनिर्दिश्य तस्यैवसम्यग्रूपंतदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमित्यादिनाप्रवदंतिवेदाः ॥ द्वेवावब्रह्मणोरूपेमूर्त्तंचामूर्त्तंचेत्यादिनातस्यैवमू र्तामूर्तात्मकंआत्मवज्जगत्स्वरूपंनिर्दिश्यतस्यैवसम्यग्रूपंनेतिनेतीत्यादिनाप्रवदंतिवेदाः ॥ तथाआत्मनआकाशःसंभूतइतिवियदा दिधरित्र्यंतंतस्यैवकार्यंनिर्दिश्यकोशोपन्यासमुखेनतस्यैवसम्यग्रूपंयतोवाचोनिवर्त्तंतइत्यादिनाप्रवदंतिवेदाः॥ तथाहिअधीहिभग वन्नित्यादिनानामादिप्राणांतंजगन्निर्दिश्ययत्रनान्यत्पश्यतीत्यादिनातस्यैवसम्यग्रूपंभूमानंतमसःपरंस्वेमहिम्निस्थितंप्रवदंतिवेदाः॥

नकेवलंवेदाएवअपितुमुनयोपितत्ब्रह्मविश्ववैरूप्यंविश्वरूपविपरीतस्वरूपमुदाहरंति ॥ तथाचाहभगवान्पराशरः ॥ प्रत्यस्तमि सत्केएतस्मादात्मनोऽन्यत्परंकार्यंकारणंवाऽतिरिक्तं नास्तीतिहेतोर्नेतीत्युच्यते नतुशून्यमवशेष्यतइतिश्रुत्यैवब्रह्मणोविश्ववैरूप्यमुक्तं ततश्चयत्प्रभ वत्वेनवेदोमान्यस्तंवेदोक्तमार्गाननुष्ठानेनावजानतोवेदाध्ययनमपिनिष्फलंभवति भगवदाज्ञाभंगदोषादितिभावः श्रूयतेच नतस्यवाच्यपिभा

गोअस्तीति देहाद्यात्मबुद्ध्यापरमात्मानास्तीतिमत्वातंत्यजतः वेदोच्चारणमात्रसंभवेपिफलांशोनास्तीतिश्रुत्यर्थः ॥ ७ ॥ तदर्थमिति यत्विश्व स्माद्विलक्षणंब्रह्मप्रोक्तंतदर्थंतत्प्राप्त्यर्थंएतत्प्रसिद्धंतपःकृच्छ्रचांद्रायणादिध्यानधारणादिचउक्तंतपसाब्रह्मविजिज्ञासस्वेतिश्रुत्याप्रोक्तं तथाएषा इज्यायागादिरपितदर्थमेव तत्रक्रममाह ताभ्यामिति इज्यातपोभ्यांपुण्योत्पत्तिः पुण्येनपापनाशः निष्पापस्तुज्ञानेनब्रह्माकारयाचेतोवृत्त्याविदी

तभेदंयत्सत्तामात्रमगोचरं ॥ वचसामात्मसंवेद्यंतज्ज्ञानंब्रह्मसंज्ञितमिति ॥ तच्चविष्णोःपररूपमरूपाख्यमनुत्तमं ॥ विश्व स्वरूपवैरूप्यलक्षणंपरमात्मनइति ॥ ७ ॥ इदानीमीश्वरार्थमनुष्ठीयमानानांकर्मणां ॥ तत्प्राप्तिसाधनज्ञानापेक्षितशुद्धिद्वारेणपारं पर्येणपुरुषार्थत्वमन्येषांसंसारानर्थहेतुत्वेनापुरुषार्थत्वंदर्शयतिश्लोकद्वयेन ॥ तदर्थमिति ॥ यद्विश्वरूपविपरीतरूपंब्रह्मतदर्थमुक्तं वेदेन ॥ किंतपःकृच्छ्रचांद्रायणादि ॥ इज्याज्योतिष्टोमादि ॥ किंततोभवतीतिचेत् ॥ ताभ्यामिज्यातपोभ्यामसौपूर्वोक्तविनि

तदर्थमुक्तंतपएतदिज्याताभ्यामसौपुण्यमुपैतिविद्वान् ॥ पुण्येनपापंविनिहत्यपश्चात्सजा यतेज्ञानविदीपितात्मा ॥ ८ ॥ ज्ञानेनचात्मानमुपैतिविद्वानथान्यथावर्गफलानुकांक्षी ॥

योगतईश्वरार्थकर्मानुतिष्ठन्पुण्यमुपैतिप्राप्नोति ॥ कर्मजन्याऽपूर्वसंयुक्तोभवतितेनपुण्येनपापंविनिहत्यक्षपयित्वापश्चादुत्तरकालं सक्षपिताशेषकल्मषोजायते ॥ ज्ञानविदीपितात्माज्ञानप्रकाशितचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मरूपोभवति॥ ८ ॥ अथज्ञानेनचात्मा नंपरमात्मानमुपैतिप्राप्नोतिविद्वानात्मवित् ॥ अथचेत् ॥ अन्यथापुनरीश्वरार्थकर्मानुष्ठानेनक्षपिताशेषकल्मषोज्ञानीनभवतितदा वर्गफलानुकांक्षीइंद्रियफलानुकांक्षी स्वर्गादिफलानुकांक्षीसनअस्मिन्लोकेकृतंतद्यज्ञादिकंपरिगृह्यसर्वममुत्रपरलोकेतत्फल

पितात्माप्रकाशितात्मतत्त्वोभवति एतेनइज्यातपसोः साक्षान्मोक्षहेतुत्वनिरसनेनज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षोनिर्मूलोवेदितव्यः ॥ ८ ॥ किमात्मतत्त्वप्र काशेनेत्यतआह ज्ञानेनचात्मानमुपैतीति आत्मलाभान्नपरंविद्यते आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः किमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनु संज्वरेदित्यादिशास्त्रादात्मप्राप्तिरेवपरमपुरुषार्थइतिभावः विपक्षेदोषमाह अथेति अथेतिपक्षांतरेअन्यथाआत्मज्ञानाभावेनानात्मनिपुरुषार्थत्वबु

ह्यावर्गफलानुकांक्षीभवति वृक्के आत्मानंस्वस्वविषयोपहारमुखेनावृणोतीतिवर्गइंद्रियगणस्तस्यप्रियंफलं विषयसुखंतदाकांक्षीसन्अस्मिन्लोकेकृ
तंयत्पुण्यंपापंवातत्सर्वंपरिगृह्य तंविद्याकर्मणीसमन्वारभेतेपूर्वप्रज्ञाचेतिश्रुतेः तंउत्क्रामंतमितिश्रुतिपदस्यार्थः अमुत्रस्वर्गेनरकेवातत्फलंसुखंदुः
खंवाभुंक्ते ततःपुनरिमंमार्गंलोकंकर्मशेषेणउपैति तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्तते तस्माल्लोकात्परैत्यस्मैलोकायकर्मणइत्या
दिश्रुतिभ्यः संपतत्यनेनेतिसंपातःकर्म ॥ ९ ॥ नन्वेवंतर्हिस्वाध्यायप्रवचनेएवेतिनाकोमौद्गल्यः तद्धितपस्तद्धितपइत्यादरेणाध्ययनाध्यापन

मुपभुंक्ते॥ ततःकर्मशेषेणपुनरेतिमार्गंसंसारमार्गं ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाअथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्त्ततइति
॥ ९ ॥ इदानींविद्वदविद्वदपेक्षयाकर्मणांफलवैषम्यमाह ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मिन्लोकेयत्तपस्तप्तंतस्यफलममुत्रअमुष्मिन्
लोकेभुज्यते ॥ इतिसर्वेषांसमानं ॥ ब्राह्मणानांब्रह्मविदांपुनरयंविशेषः ॥ तपस्वृद्धंअतीवसमृद्धंफलवृद्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ तथाच

अस्मिन्कृतंतत्परिगृह्यसर्वममुत्रभुंक्तेपुनरेतिमार्गं ॥ ९ ॥ अस्मिंल्लोकेतपस्तप्तं
फलमन्यत्रभुज्यते ॥ ब्राह्मणानांतपस्वृद्धमन्येषांतावदेवतत् ॥ १० ॥

श्रुतिः यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीति ॥ अन्येषामनात्मविदांवैषयिकाणांतावदेतन्नसमृद्धंभवति ॥
यस्यकर्मणोयत्फलंश्रुतंतावन्मात्रफलसाधनंनफलसमृद्धिहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ १० ॥ श्रुत्वैवमाहधृतराष्ट्रः ॥ कथमिति ॥ श्लोको
योर्मुख्यतपस्त्वश्रवणादस्तितयोरपिमोक्षहेतुत्वंतत्कथमुच्यतेनच्छंदांसिवृजिनात्तारयंतीतिमत्वाविद्वदविद्वत्तपसोर्भेदमाह अस्मिन्निति अविदुषां
तपसःफलंआमुष्मिकं विदुषांब्राह्मणानांतुइमेएवलोकाःफलदाः ज्ञानंदृष्टफलमित्यर्थः कीदृशानां धात्वेतपसितिष्ठतां धात्वेधातव्ये कृत्यार्थेतवै
केन्केन्यत्वनइतिधात्रस्त्वन् अवश्यकर्तव्येइत्यर्थः तच्चशमोदमस्तपःशौचमितिप्रागेवोक्तं वृद्धेतपसीतिपाठेस्पष्टोर्थः ॥ १० ॥ समृद्धंविदुषः

असमृद्धंअविदुषश्चएकमेवतपःकेवलंशुद्धंसत्कथं द्वैविध्यंप्राप्नोतीतिपृच्छति कथमिति ॥ ११ ॥ उत्तरमाह निष्कल्मषमिति कल्मषंकामःश्र
द्धादिराहित्यंचतद्रहितंतपःकेवलंकैवल्यसाधनत्वात्केवलमित्युच्यते तदेवश्रद्धाद्युपेतमपिसकामंचेत्समृद्धमित्युच्यते यत्तुकेवलंदंभार्थमेवक्रिय

यंस्पष्टोर्थः ॥ ११ ॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान्सनत्सुजातः ॥ निष्कल्मषमिति ॥ यदेतन्निष्कल्मषंतपस्तत्केवलंपरिचक्षते ॥
केवलंबीजमित्युक्तेःसर्वस्यास्यप्रपंचस्यबीजंनिमित्तंयत्तत्केवलमित्युक्तं ॥ आहोशना ॥ गुणसाम्येस्थितंतत्वंकेवलंत्वितिकथ्य
ते ॥ केवलादेतदुद्भूतंजगत्सदसदात्मकमिति ॥ तदेवकेवलंतपःसमृद्धमप्यृद्धंभवतिनान्यथा ॥ यदानिष्कल्मषंनभवतिसक

धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंसमृद्धमप्यृद्धंतपोभवतिकेवलं ॥ सनत्सुजाततद्ब्रू
हिकथंविद्यामतद्वयं ॥ ११ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ निष्कल्मषंतप
स्त्वेतत्केवलंपरिचक्षते ॥ एतत्समृद्धमप्यृद्धंतपोभवतिनान्यथा ॥ १२ ॥
तपोमूलमिदंसर्वंयन्मांपृच्छसिक्षत्रिय ॥ तपसावेदविद्वांसःपरेत्यामृतमा
प्नुयुः ॥१३॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कल्मषंतपसोब्रूहिश्रुतंनिष्कल्मषंतपः ॥

ल्मषंस्यात्तदासमृद्धमपिअसमृद्धंभवति ॥ १२ ॥ तदेवप्रशंसति ॥ तपोमूलमिति ॥ स्पष्टोर्थः ॥ १३ ॥ श्रुत्वैवमाहराजा ॥
कल्मषमितिअस्यार्थः ॥ निष्कल्मषंतपश्चैतत्केवलंपरिचक्षतइति ॥ श्रुतस्यतपसःकल्मषंब्रूहि ॥ हेसनत्सुजात ॥ येननिष्कल्म

तेतदृद्धं तथाचश्रुतौ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवतीतितरप्प्रत्ययश्रुतेर्विद्याहीनस्यापितपसोवीर्यवत्त्वावगमादृद्धत्वंग
म्यते ॥ १२ ॥ तपएवप्रशंसति तपइति इदंसर्वंभोग्यंतपोमूलंतपःप्राप्यं परंअमृतंमुक्तिं ॥ १३ ॥ ननुनिष्कल्मषंतपः श्रुतंतत्राकिंतत्किल्बिषं

यद्रहितेनतपसासनातनंगुह्यंब्रह्मविद्यांजानीयामितिपृच्छति कल्मषमिति ॥ १४ ॥ तदेवाह क्रोधादयइति क्रोधादिगणोद्वादशकः तावान्
नृशंसवर्गश्चतपसः कल्मषं ज्ञानादिगणविरुद्धत्वात् तद्रहितज्ञानाद्युपेतंतुतपोनिष्कल्मषंमोक्षहेतुरित्यर्थः॥ १५॥क्रोधःइच्छाप्रतीघातोत्थआक्रो

षेणतपसाइदंगुह्यंसनातनंब्रह्माहंविद्यामिति ॥१४॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान् ॥ क्रोधादयइति ॥ क्रोधादयोयस्यतपसोद्वादशदो
षाःकल्मषाः ॥ तथानृशंसानिचसप्तहेराजनयस्यतपसोदोषाः ॥ तथाज्ञानादयोद्वादशचातताना विस्तीर्यमाणाः शास्त्रेवेदशास्त्रेयेवि
दितागुणाद्विजानांतान्गुणान्दोषांश्चवक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ १५ ॥ क्रोधादीन्दर्शयतिक्रोधइति ॥ क्रोधोनामकामप्रतिघातादु
त्पद्यमानस्ताडनाक्रोशनादिहेतुःकामहानिहेतुकश्चांतःकरणविक्षेपोगात्रस्वेदकंपनादिलिंगः १ कामःस्त्र्याद्यभिलाषः २ लोभःपरद्रव्ये

सनत्सुजातयेनेदंविद्यांगुह्यंसनातनं ॥१४॥ सनत्सुजातउवाच ॥
क्रोधादयोद्वादशयस्यदोषास्तथानृशंसानिचसप्तराजन् ॥ ज्ञा
नादयोद्वादशचातताःशास्त्रेगुणायेविदिताद्विजानां ॥ १५ ॥
क्रोधःकामोलोभमोहौविवित्साऽकृपाऽसूयामानशोकौस्पृहाच ॥

च्छान्यायार्जितस्यस्वकीयस्यचद्रव्यस्यतीर्थविनियोगासामर्थ्यंवा ३ मोहःकृत्याकृत्यविवेकशून्यता ४ विवित्साविषयरसान्वेत्तुमि
च्छा ५ अकृपानिष्ठुरता ६ असूयागुणेषुदोषाविष्करणंपरगुणादिष्वक्षमावा ७ मानःआत्मबहुमानत्वं ८ शोकोइष्टार्थवियोगजों
तःकरणविक्षेपोरोदनचिंतनादिलिंगोऽप्रतीकारविषयः ९ स्पृहाविषयभोगेच्छा १० ईर्ष्यापरश्रियामसहिष्णुता ११ जुगुप्सा
परगुणानपन्होतुमिच्छाबीभत्सावा १२ एतेक्रोधादयोद्वादशदोषास्तपसःकल्मषरूपाःसदावर्ज्याः ॥ महागुणेनब्राह्मणेन ॥

शताडनादिहेतुर्मनस्तापः १ कामःस्त्र्यभिलाषः २ लोभोधनव्ययभीरुत्वं ३ मोहःकृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ४ विवित्साविषयरसान्वेत्तुमिच्छाविधित्सा
इतिपाठेसत्यप्युत्तरोत्तरलाभेपिपासाख्याअतृप्तिः धेट्पानेइत्यस्यरूपं ५ अकृपानिर्दयत्वं ६ असूयापरगुणेषुदोषदर्शनं ७ मानआत्मनिपूज्यताबुद्धिः ८

शोकइष्टार्थनाशेसतिमनोवैक्लव्यं ९ स्पृहाभोग्यवर्गेष्वादरः १० ईर्ष्यापरोत्कर्षासहिष्णुत्वं ११ जुगुप्सापरनिंदाबीभत्सतावा १२ मनुष्याणांयोगिनाम
योगिनांचैतेदोषाःसर्वेषामपिवर्ज्याइत्यर्थः॥१६॥एतेषांमध्येएकैकोपिमनुष्यंनाशयितुंसमर्थः किंतुकतिपयसमुदायःसर्वसमुदायोवेत्याह एकैकइ

महद्ब्रह्मइतिप्रोक्तं ॥उक्तंचनाममहोदधौ ॥ वर्जनीयाइत्यर्थः महागुणोब्रह्मप्राप्तिगुणःतेनब्रह्मप्राप्तिलक्षणेननमहागुणसमन्वितेनवर्जनीयाइत्यर्थः ॥उक्तंचनाममहोदधौ ॥महद्ब्रह्मइतिप्रोक्तं
महत्वान्महतामपि ॥ तत्प्राप्तिगुणसंयुक्तोमहागुणइतिस्मृतइति ॥ अथवाब्राह्मणानामुत्कृष्टगुणयोगःस्वभावसिद्धःतथाचोक्तं
भगवता ॥ शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच ॥ ज्ञानविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजम् ॥१६॥ एतेषांसदावर्ज्यत्वेहे
तुमाह ॥ एकैकमिति ॥ यथामृगाणामंतरंछिद्रंलिप्समानोरंध्रान्वेषणपरोलुब्धकोमृगयुरनुवर्तते ॥ यथाचछिद्रंलब्ध्वातान्

ईर्ष्याजुगुप्साचमहागुणेनसदावर्ज्याद्वादशैतेनरेण ॥ १६ ॥ एकैकमे
तेराजेंद्रमनुष्यंपर्य्युपासते ॥ लिप्समानोंतरंतेषांमृगाणामिवलुब्ध
कः ॥ १७ ॥ संभोगसंविद्द्विषमेधमानोदत्तानुतापीकृपणोऽबलीयान् ॥

तस्मिन्ने ॥ अथवामनुष्यान्पर्युपासतइतिपाठः ॥ तस्मिन्ने
हंति ॥ तथातेषांमनुष्याणांरंध्रान्वेषणपराएतेक्रोधादयएकैकंमनुष्यंपर्युपासत अथवामनुष्यान्पर्युपासतइतिपाठः ॥ तस्मिन्ने
कैकंमनुष्यान्पृथक्पृथक्पर्युपासतइतियोजना ॥ तथाछिद्रंलब्ध्वातान्हंति ॥ तस्मादेतेषुएकोपिदोषोविनाशकारणं ॥ यस्मा
देवंतस्मात्सदावर्ज्याइत्यर्थः ॥ उक्तंचहिरण्यगर्भे ॥ यथापांथस्यकांतारेसिंहव्याघ्रमृगादयः ॥ उपद्रवकरास्तद्वत्क्रोधाद्यादुर्ग
मानृणामिति ॥ १७ ॥ इदानींनृशंससप्तकमाह ॥ संभोगेति ॥ संभोगेविषयसंभोगेसंवित्यस्यबुद्धिर्वर्ततेससंभोगसंवित् १
ति अंतरंछिद्रं ॥ १७ ॥ संभोगःस्त्रीसंगादिस्तद्विषयासंवित्संमतिस्तदेवपुरुषार्थइतियाबुद्धिः १ द्विषंद्वेषमेधमानोवर्धयन् २ दत्तानुतापी
दानंकृत्वापिलोभवशात्ममधनंनष्टमितिसंतापवान् ३ कृपणःप्राणांतेपिवित्तव्ययमसहमानः ४ अबलीयान्ज्ञानबलरहितः ५ वर्गप्रशंसीवर्गो

वृजिनंपराभिभवस्तत्प्रशंसनशीलः अन्येषांदुःखेनसुखीत्यर्थः ६ वनितासुपरिणीतासुद्वेष्टा ७ एतेसप्तनृशंसाः ॥१८॥ गुणानाह ज्ञानइति ज्ञानं तत्त्वज्ञानं १ सत्यंहिंसावर्जंयथार्थभाषणं २ दमःजिव्होपस्थादिनिग्रहः ३ श्रुतंअर्थग्रहणसहितंवेदाध्ययनं ४ अमात्सर्यमत्सरःपरगुणासहिष्णु

विषमिवपरेषांउपद्रवंकृत्वाएधमानोवर्द्धमानः ॥ अथवाद्विषमेधमानइतिपाठांतरे ॥ द्विषंद्वेष्यंकर्मकृत्वाप्राणिनांतद्द्वारेणएधमा नइति २ दानंदत्वानुतापंकरोतीतिदत्तानुतापी ३ यत्किंचिदर्थलवलाभमात्रलोभात्सर्वावमानंसहतेयःसकृपणः ४ अबलीयान् ज्ञानबलवर्जितः ५ वर्गप्रशंसीइंद्रियवर्गप्रशंसी ६ वनितांचद्वेष्टाअनन्यशरणांभार्यांयोद्वेष्टि ७ एतेपरेपूर्वोक्तेभ्यःक्रोधादिभ्यः सप्तनृशंसरूपाः ॥ १८ ॥ इदानींज्ञानादयोद्वादशउच्यंते ॥ ज्ञानंचेति ॥ ज्ञानंतत्वार्थसंवेदनं ॥ १ ॥ सत्यंयथार्थभाषणंभूत

वर्गप्रशंसीवनितांचद्वेष्टाएतेऽपरेसप्तनृशंसरूपाः ॥ १८ ॥ ज्ञानंचसत्यंचदमःश्रुतंचअमात्स
र्यंह्रीस्तितिक्षाऽनसूया ॥ यज्ञश्चदानंचधृतिःशमश्चमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्य ॥ १९ ॥

हितंच २ दमोमनसोदमः ३ श्रुतमध्यात्मशास्त्रश्रवणं ४ अमात्सर्यंसर्वभूतेष्वसहमानतातदभावोऽमात्सर्यं ५ ह्रीरकार्यकरणे लज्जा ६ तितिक्षाद्वंद्वसहिष्णुता ७ अनसूयापरदोषानाविष्करणं ८ यज्ञोग्निष्टोमादिःमहायज्ञश्च ९ दानंब्राह्मणादिभ्योधनादि परित्यागः १० धृतिर्विषयसंनिधावींद्रियनिग्रहः ११ शमः अंतःकरणोपरतिःबहिःकरणोपरतिरितिकेचित् १२ एतेज्ञानाद योमहाव्रताःपरमपुरुषार्थसाधनभूताःब्राह्मणस्यवर्णिताः ॥ येज्ञानादयोद्वादशचाततानाइतिपूर्वंप्रस्तुतास्तेवर्णिताः ॥ १९ ॥

त्वंतदभावः ५ ह्रीर्लज्जा ६ तितिक्षासत्यपिक्रोधनिमित्तेतदनुत्पादः ७ अनसूयापरगुणेषुदोषाविष्करणमसूयातदभावः ८ यज्ञोज्योतिष्टोमादिः ९ दानंबहिर्वेदिसंविभागः १० धृतिःअत्यंतापद्यपिव्रतादेरत्यागः ११ शमःमनोनिग्रहः १२ ब्राह्मणस्यब्रह्मप्राप्तुमिच्छोः ॥१९॥ यस्त्विति सर्वगुणा

ढ्योब्रह्मवित्सत्यकामादिगुणभाक्भवति यस्तमात्मानमनुविद्यविजानातिससर्वांश्चलोकानाप्नोतिसर्वांश्चकामानितिश्रुतेः ॥ २० ॥ अष्टाद
शदोषत्यागादष्टादशगुणत्वंदमस्याह दमइतिअनृतंस्पष्टं १ पैशुनंपरदोषसूचकत्वं २ तृष्णाधनाद्यभिलाषः ३ कृतेकर्मणिवैदिके

इदानींगुणस्तुतिंकरोति ॥ यस्त्विति ॥ यस्त्वेतेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यःअप्रवसेत् ॥ प्रवासंनकरोतितैरेवसमन्वितोभवेत् ॥ ससर्वा
मिमांपृथिवींप्रशिष्यात्प्रशास्ति ॥आत्मवशंकरोति ॥ यएतेषांमध्येत्रिभिर्द्वाभ्यांएकतःएकस्माद्वाऽविमुक्ताःएतेषामन्यतमेनापिस
मन्विताः ॥ तएतेक्रमेणविमुक्ताःविशिष्टज्ञानिनोभूत्वामौनभूताभवंतिब्रह्मविदोभवंति॥२०॥इदानींदमदोषानाहश्लोकत्रयेण ॥
दमइत्यादिना ॥ दमोऽष्टादशदोषःअष्टादशदोषसमन्वितोभवति ॥ किमितितेषांदोषत्वमितिचेत्प्रातिकूल्यंकृतेभवेत् ॥ एतेषा

यस्त्वेतेभ्योऽप्रवसेत्द्वादशेभ्यःसर्वामिमांपृथिवींसप्रशिष्यात् ॥ त्रिभि
र्द्वाभ्यामेकतोवाविमुक्ताःक्रमाद्विमुक्तामौनभूताभवंति ॥ २० ॥ दमो
ष्टादशदोषःस्यात्प्रातिकूल्यंकृतेभवेत् ॥ अनृतंपैशुनंतृष्णाप्रातिकू
ल्यंतमोरतिः ॥ २१ ॥ लोकद्वेषोऽभिमानश्चविवादःप्राणिपीडनं ॥

मन्यतमेकृतेदमस्यप्रतिकूलंभवेत् ॥ अनृतंअयथार्थवचनं १ पैशुनंपरदूषणवचनं २ तृष्णाविषयाशा ३ प्रातिकूल्यंसर्वेषांप्रति
कूलता ४ तमोऽज्ञानं ५ अरतिर्यथालाभेनासंतुष्टिः अथवारतिःस्त्रीसंभोगेष्वभिरतिः ॥ ६ ॥ २१ ॥ लोकद्वेषोलोकाना
मुद्वेगाचरणं ७ अभिमानःसर्वत्राप्रणतिभावः ८ विवादःजनकलहाचरणं ९ प्राणिपीडनंस्वदेहसंपूरणायप्राणिहिंसा १०
परिवादःसमक्षेपरदूषणाभिधानं ११ अतिवादोनिरर्थकोऽतिप्रलापः १२ परितापोव्यथादूःखचिंतनं १३ अक्षमाद्वंद्वासहिष्णु

प्रतिकूलंअश्रद्धाआलस्यादिच अकृतेउपवासव्रतादौप्रतिकूलंक्षुधाजिह्वालौल्यादिइदंद्वयमेकोदोषः ४ तमोऽज्ञानं ५ अरतिः
सत्क्रियानभिलाषः ६ ॥ २१ ॥ लोकद्वेषाभिमानौस्पष्टौ ८ विवादःकलहः ९ प्राणिपीडनंप्राणिहिंसा १० परिवादःदोषारोपणं ११ अतिवादः

पराक्रोशः १२ परितापः अतिदुःखित्वं १३ शेषंस्पष्टं॥२२॥असिद्धिरितिस्पष्टोर्थः॥२३॥ मदइति येषांवि पर्ययादमगुणत्वेनउक्तास्तएवसत्यादयो ष्टादश तथावक्ष्यमाणस्यषड्विधत्यागस्यचविपर्ययाःषट् तेचलक्ष्मीप्राप्तौहर्षः १ अप्रियेजातेव्यथा २ स्वीयेषुयाञ्चा ३ पात्रेष्वप्रदानं ४ सत्यधिकारेइष्टा ता १४ अधृतिः इंद्रियार्थेषुचपलता १५ ॥ २२ ॥ असिद्धिःधर्मज्ञानवैराग्याणां १६ पापकृत्यंप्रतिषिद्धाचरणं १७ हिंसाअ विहितहिंसा १८ इत्तिदमदोषाःप्रकीर्तिताः ॥ एतैरनृतादिभिर्दोषैर्विमुक्तोयोगुणःसदमइ तिसद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥ इदानीं मददोषानाह ॥ मदइति ॥ एतेऽनृतादिहिंसांतायेदमदोषत्वेनस्थिताःस्मृताः ॥ तएतेविपर्ययाःस्मृताःसत्यादिरूपत्वेनस्मृताःमद

परिवादोऽतिवादःस्यात्परितापोऽक्षमाऽधृतिः ॥ २२ ॥ असिद्धिःपापकृत्यंचहिंसाचेतिप्रकीर्त्तिताः ॥
एतैर्दोषैर्विमुक्तोयःसदमःसद्भिरुच्यते ॥ २३ ॥ मदोऽष्टादशदोषःस्यात्त्यागोभवतिषड्विधः ॥
विपर्ययाःस्मृताएतेमददोषाउदाहृताः ॥ २४ ॥ श्रेयांस्तुषड्विधस्त्यागस्तृतीयोदुष्करोभवेत् ॥

दोषामदनाशकराउदाहृताः ॥ तएतेसत्यापैशुनातृष्णाप्रातिकूल्यातमोरतिलोकाद्वेषानभिमानाविवादाप्राणिहिंसाऽपरिवादान तिवादापरितापक्षमाधृतिसिद्धचपापकृत्याहिंसाइत्येतेमदनाशकराउदाहृताः ॥ २४ ॥ त्यागोभवतिषड्विधइत्युक्तंतत्राह ॥ श्रे यानिति ॥ श्रेयांस्तुषड्विधेषुत्यागेषुतृतीयत्यागोदुष्करःदुःखसंपाद्यः ॥ तृतीयेनत्यागेनदुःखमाध्यात्मिकादिभेदभिन्नंतरंत्ये पूर्तयोरकरणं ५ कामस्यात्यागःप्रमादश्च ६ एतेचतुर्विंशतिर्मददोषाः ॥ २४ ॥ श्रेयान्प्रशस्ततरःतृतीयोवक्ष्यमाणःकामत्यागःतस्मिन्काम त्यागेकृतेसतिभिन्नंभेदः भावेनिष्ठा द्वैतमितियावत् सएवदुःखं द्वितीयाद्वैभयंभवति यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोतितदल्पंअथयदल्पंतद्दुःखमित्या

दिश्रुतिभ्यः कामत्यागादेवसर्वदुःखनिवृत्तिरूपोमोक्षःसिद्धः तथाचश्रुतिः यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिस्थिताः अथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्म
समश्नुतइति ॥ २५ ॥ त्यागमेवाहअर्हतइति अर्हतेयोग्याय १ इष्टंयागहोमादि आपूर्ततडागारामादि २ ॥ २६ ॥ षड्विधत्यागफलमाह

व ॥ तस्मिन्त्यागेकृतेसर्वंजितंभवत्येव ॥ २५ ॥ त्यागषट्कंदर्शयति ॥ अर्हतइतिसार्द्धेन ॥ अर्हतेदानयोग्याय ॥ याचमाना
यपुत्रान्वित्तंददातियत् ॥ तदेवत्यागद्वयंषण्णांमध्येप्रथमं ॥ इष्टापूर्त्तंद्वितीयंस्यात् ॥ इष्टंश्रौतेकर्मणियद्दानं ॥ पूर्त्तंस्मार्त्तेकर्म
णि ॥ इष्टं देवेभ्योदत्तंपूर्तंपितृभ्यइतिकेचित् ॥ नित्यंवैराग्ययोगतःविशुद्धसत्वस्थानित्यत्वादिदोषदर्शिनोविरक्ततयाधनादिप
रित्यागःकामःत्यागश्चेतितृतीयः ॥ षण्णांयत्द्विकत्रयंतेषुतृतीयंद्विकरूपत्यागइत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥ किमेभिर्भवतीत्यतआह

तेनदुःखंतरंत्येवभिन्नंतस्मिन्जितंकृते ॥ २५ ॥ अर्हतेयाचमानायपुत्रान्वित्तंददातियत् ॥
इष्टापूर्तंद्वितीयंस्यान्नित्यंवैराग्ययोगतः ॥ कामस्त्यागश्चराजेंद्रसतृतीयइतिस्मृतः ॥ २६ ॥
अप्रमादीभवेदेतैःसचाप्यष्टगुणोमहान् ॥ २७ ॥ सत्यंध्यानंसमाधानंचोद्यंवैराग्यमेवच ॥

॥ अप्रमादीति ॥ यएतैःषड्भिस्त्यागैःसमन्वितःसोऽप्रमादीभवेत् ॥ सअप्रमादोष्टगुणःअष्टभिर्गुणैःसमन्वितोभवति ॥२७॥
केतेतान्दर्शयति ॥ सत्यमिति ॥ सत्यंयथार्थभाषणं १ ध्यानंचेतसःकस्मिंश्चित्शुभाश्रयेमंडलपुरुषादौतैलधारावत्संततावि‍च्छे
दिनीप्रवृत्तिः २ समाधानंप्रणवेनविश्वाद्युपसंहारंकृत्वास्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थानं ३ चोद्यंकोहंकस्यकुतो
वेति ४ वैराग्यंदृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णता ५ अस्तेयमचौर्यंआत्मनोद्रव्यस्यवा ॥ आत्मचौर्यमुक्तं ॥ योन्यथासंतमात्मा

अप्रमादीति सचअप्रमादश्च ॥ २७ ॥ सत्यंयथार्थवचनं १ ध्यानंमूर्तेरीश्वरस्यआत्मनोवाऽनुसंधानं २ समाधानंसंप्रज्ञातासंप्रज्ञातभेदेनद्विवि
धःसमाधिः ३ चोद्यंतर्कःयेनसमाधिफलेसार्वकाम्यादौदोषमुन्नयंति ४ वैराग्यमुपरमः५ अस्तेयंपरस्वापहरणाभावः६ ब्रह्मचर्यंस्त्रीसंगराहित्यं ७

असंग्रहोनिष्परिग्रहता ८॥ २८॥ उक्तमनुवदत्यप्रमादप्रतियोगिनंप्रमादंवक्तुं एवमिति ॥२९॥ दमत्यागाप्रमादानुक्त्वातेषांसत्यमुखत्वंप्रागुक्तं नमन्यथाप्रतिपद्यते ॥ किंतेननकृतंपापंचोरेणात्मापहारिणेत्यादि ६ ब्रह्मचर्यमष्टांगमैथुनत्यागः ॥ तथाचोक्तं ॥ दर्शनंस्पर्श नंकेलिःकीर्तनंगुह्यभाषणं ॥ संकल्पोध्यवसायश्चक्रियानिर्वृतिरेवच ॥ एतन्मैथुनमष्टांगंप्रवदंतिमनीषिणः ॥ विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाष्टलक्षणमिति ७ असंग्रहोऽपरिग्रहः पुत्रदारक्षेत्रगृहादीनां ८ एतत्परिपालयेत् ॥२८॥ दोषान्वर्जयेदित्याह॥ एवमिति ॥ दमोष्टादशदोषःस्यादितियेदोषाउक्तास्तान्वर्जयेदिति॥ कस्मादित्यत्राह ॥ दोषत्यागेअप्रमादःस्यात्तेषुदोषेषुत्यक्तेषुप्र

अस्तेयंब्रह्मचर्यंचतथाऽसंग्रहमेवच ॥ २८ ॥ एवंदोषादमस्योक्ता स्तान्दोषान्परिवर्जयेत् ॥ दोषत्यागोऽप्रमादःस्यात्सचाप्यष्टगुणो मतः ॥ २९ ॥ सत्यात्माभवराजेंद्रसत्येलोकाःप्रतिष्ठिताः ॥ तां स्तुसत्यमुखानाहुःसत्येह्यमृतमाहितं ॥ ३० ॥ निवृत्तेनैवदोषेण तपोव्रतमिहाचरेत् ॥ एतद्धातृकृतंवृत्तंसत्यमेवसतांव्रतं ॥ ३१ ॥

मादादिनस्यादित्यर्थः ॥ सोप्यप्रमादोऽष्टगुणोमतः सत्यंध्यानमित्यादीनापूर्वमेवोपदिष्टमित्यर्थः ॥ २९ ॥ इदानींसत्यस्तुतिः क्रियते ॥ सत्यात्मेति ॥ सत्यात्मासत्यरूपोभवेति ॥ हेराजेंद्रसत्येलोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ अमृतंमोक्षः ॥३०॥ निवृत्तेनेति ॥ निवृ त्तेनैवदोषेणक्रोधादयइत्यादिनापूर्वोक्तदोषरहितः तपोव्रतमिहाचरेत् ॥ एतद्धात्रापरमेश्वरेणकृतंवृत्तंसत्यमेवसतांपरंव्रतं ॥३१॥
विवृणोति सत्यात्मेति सत्येआत्माचित्तंयस्यसतथा तान्दमत्यागाप्रमादान् ॥३०॥ दोषनिवृत्त्यैवतपःसिद्धिर्धात्राकृतेत्याह निवृत्तेनैवेति ॥३१॥

प्रश्नव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पंचभ्यइंद्रियेभ्यःषष्ठान्मनसश्चस्वस्वविषयेरागद्वेषोत्थाःषट्प्रमादाः अतीतेनष्ट पुत्रशोकादिजःसप्तमःअनागतेपुत्रकामस्यतदभावेयःक्लेशःसोष्टमःप्रमादः एतेभ्यःप्रमादेभ्योमुक्तश्चेत्ससुखीभवेत् ॥ ३४ ॥ एवंविद्यासा

इदानींकथंसमृद्धमित्यादिनोपक्रांतंप्रकरणार्थमुपसंहरति॥दोषैरिति॥दोषैरेतैःक्रोधादयइत्यादिनापूर्वोक्तैर्विमुक्तंगुणैरेतैःज्ञानादिभिः समान्वितंयत्एतत्समृद्धमप्यृद्धंतपोभवतिकेवलं॥३२॥ किंबहुना॥यन्मामिति ॥हेराजन्यन्मांपृच्छसितत्संक्षेपात्समासतोब्रवी मितेएतत्पापहरंशुद्धंफलाभिकांक्षारहितंतपोव्रतंजन्ममृत्युजरापहंवक्ष्यमाणं॥३३॥एतत्पापहरंशुद्धमित्युक्तं॥किंतदितिचेत्तत्राह॥

दोषैरेतैर्विमुक्तंतुगुणैरेतैःसमन्वितं ॥ एतत्समृद्धमप्यृद्धंतपोभवति
केवलं॥ ३२॥ यन्मांपृच्छसिराजेंद्रसंक्षेपात्प्रब्रवीमिते ॥ एतत्पाप
हरंशुद्धंजन्ममृत्युजरापहं ॥ ३३ ॥ इंद्रियेभ्यश्चपंचभ्योमनसश्चै
वभारत ॥ अतीतानागतेभ्यश्चमुक्तश्चेत्ससुखीभवेत् ॥ ३४ ॥
धृतराष्ट्रउवाच ॥ आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठंकथ्यतेजनः ॥

इंद्रियेभ्यइति ॥ हेभारतसविषयेभ्यःपंचभ्यःइंद्रियेभ्योवर्तमानेभ्योमनसश्चतथाऽतीतेभ्योऽनागतेभ्यश्चमुक्तश्चेत्ससुखीभवेत्मुक्त एवभवतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ एवमुक्तेप्राहधृतराष्ट्रः ॥ आख्यानेति ॥ आख्यानंपुराणंपंचमंयेषांवेदानांतेआख्यानपंचमाः॥ श्रूय तेचछांदोग्ये ॥ इतिहासपुराणंचपंचमोवेदइति ॥ तैराख्यानपंचमैर्वेदैःभूयिष्ठंअत्यर्थंकथ्यतेश्लाघ्यतेबहुमन्यते ॥ सर्वस्मादधि

धनान्यधिगम्यअध्ययनगृहीताद्वेदादधिगतवेद्यानामनेकत्वंमन्वानः किंतद्वेद्यंश्रेष्ठमितिपृच्छति आख्यानेति आख्यानंइतिहासपुराणादिपंचमंये षुतैर्वेदैः सर्वंखल्विदंब्रह्म ब्रह्मैवेदंविश्वं पुरुषएवेदंसर्वमित्यादिभिर्भूयिष्ठंनामादिप्रपंचादधिकतमंभूमाख्यंपरंब्रह्मतदेवजनः स्थावरजंगमरूपंज

गदितिकथ्यते अन्येशाखिनःपुनश्चतुर्वेदाःचत्वारिवेदयंतितेतथाचत्वारःपुरुषाइति बाह्यःशरीरपुरुषश्छंदःपुरुषोवेदपुरुषोमहापुरुषइति छंदो गायत्र्यादिनियताक्षरपादंतत्रयजुःसाम्नोरप्युपलक्षणं वेदःकर्मचोदनात्मकंब्राह्मणं तथात्रिवेदाःत्रीन्क्षरमक्षरमुत्तमंचेतिपुरुषंवेदयंतेत्रिवेदाः क्षरंप्रधानं अमृताक्षरंहक्षरात्मानावीशतेदेवएकइति अमृतोजीवःकूटस्थःसोऽक्षरं सुलोपआर्षः ईशतेईष्टे क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइति ॥३५॥ तथाद्विवेदाः द्वेब्रह्मणीवेदितव्येशब्दब्रह्मपरंचयदितिवाच्यवाचकयोरभेदेनशब्दब्रह्मशब्देनात्रकृत्स्नो नामरूपात्मकःप्रपंचउच्यते परंचतदतीतमितिद्वयमपिवेद्यत्वेनवदंति एकवेदाःएकधैवानुद्रष्टव्यंनेहनानास्तिकिंचनेत्यादयएकमेववेद्यंवेदयंति अनृचश्चऋच्यतेस्तूयतेइतिऋक्ईश्वरःसपृथक्त्वेननास्तियेषांतेऽ नृचःब्रह्माद्वैतवादिनः एकवेदानांव्युत्थानकालेद्वैतमस्तिसमाधौतुबाधितंतद्भवति कोहमितिकथ्यतेइतिकेचित्पठंति॥ आख्यानपंचमैर्वेदैःकश्चिज्जनःपंचमवेदीकथ्यते॥तथाचान्येचतुर्वेदास्त्रिवेदाः ॥३५॥ अपरे

तथाचान्येचतुर्वेदास्त्रिवेदाश्चतथापरे ॥ ३५ ॥ द्विवेदाश्चैकवेदाश्चअनृचश्चतथापरे ॥ एतेषुमेऽधिकंब्रूहियमहंवेदब्राह्मणं ॥ ३६ ॥

द्विवेदाः एकवेदाश्चअनृचश्चतथापरेएतेषुमनुष्येषुअधिकंश्रेष्ठंब्रूहियमहंब्राह्मणंवेदाविद्यां ॥३६॥ एवंस्वाभाविकचित्सदानंदाद्वि अनृचांतुअवस्थाद्वयेपिद्वैताभावस्तुल्यइतिभेदः एतेषांषण्णांमध्येअधिकं ब्रूहियमहंवेदजानीयांब्राह्मणंब्रह्मविदमित्यर्थः अत्रभूयिष्ठंजनइतिप्रथमःसविशेषाद्वैतपक्षः द्वितीयोनिरीश्वरपक्षः सांख्यानांमीमांसकानांच त्रिवेदास्तुपातंजलाजीवेशजगतांभेदंवदंतःद्विवेदास्त्वौडुलोमाःकार्यात्मनाभेदंकारणात्मनाअभेदंचसत्यमेववदंतः यथाकटकमुकुटाद्यात्मनाभेदोपिसत्यःकनकात्मनाऽभेदोपिसत्यएवेति एकवेदानामपिकिंचिद्बाधयोग्यंसत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वचनीयंद्वैतमस्त्येवव्यावहारिकंप्रातिभासिकात्सद्योबाध्यात्रज्जूरगादेर्विलक्षणंयावन्मोक्षमबाध्यंअनृचांतुदृष्टिसृष्टिवादिनांयथारज्ज्वामुरगःस्रक्चकल्पिताएवमात्मनिजाग्रत्स्वप्नौसमसत्ताकौइतिभेदःतत्राध्यारोपापवादाभ्यांनिष्प्रपंचंप्रपंच्यतइतिन्यायेनआद्यंपक्षचतुष्टयंव्यवहारस्यपारमार्थिकत्वपरमध्यारोपदृष्ट्योपन्यस्तंअंत्यः पक्षोपवाददृष्ट्याव्यवहारापलापेनएकवेदपक्षस्तुव्यामिश्रदृष्ट्याऽनिर्वचनीया

ख्यया एवमेवदृष्टित्रयमाश्रित्यशास्त्रमपिप्रवृत्तं आत्मकृतेःपरिणामादिति अध्यारोपकालेपरिणामदृष्टिःसूचिता ब्रह्मैवकनककुंडलन्यायेनजगदाकारेणपरिणतं तथाचश्रुतिः तदात्मानꣳस्वयमकुरुत सत्यंचानृतंचसत्यमभवत् सत्यंव्यावहारिकंजाग्रद्रज्ज्वादि अनृतंप्रातिभासिकंस्वप्नरज्जूरगादि एतदुभयात्मकंसत्यंकालत्रयाबाध्यंब्रह्मैवप्राप्तमितिश्रुत्यर्थः तथाआत्मनिचैवंविचित्राश्चहीतिस्वप्नकालेआत्मनिजाग्रत्कालेमायेंद्रजालमरीचिकोदकादयोहिप्रसिद्धतराःसृष्टयोभवंति विचित्राश्चताः नचताःनसंतीतिवक्तुंशक्यं अनुभूयमानत्वात्नापिसंतीतिज्ञानेनसद्योबाधात्एवंब्रह्मण्यपिविचित्राऽनिर्वचनीयासृष्टिरस्तीतिसूत्रार्थः तथाचास्यजगतोऽनिर्वचनीयत्वंश्रुतिराह कोअद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिरितितंकोपिनवेदनकोपिप्रावोचदितिश्रुत्यर्थः सेयंव्यामिश्रदृष्टिः अपवाददृष्टिस्तुआहचतन्मात्रमितिसूचितासयथासैंधतीयब्रह्मात्मनावस्थितःसएवब्राह्मणइतिदर्शयिष्यन्तव्यतिरिक्तस्यसर्वस्यतदज्ञानमूलत्वंदर्शयति ॥ एकवेदस्येति॥एकस्यवेदस्य

सनत्सुजातउवाच ॥ एकवेदस्यचाज्ञानाद्वेदास्तेबहवोभवन् ॥

वेद्यमिदंरूपंअनिदंवेदरूपंवेदनंवेदःज्ञानं ॥ एकस्याद्वितीयस्यसंविद्रूपस्येत्यर्थः ॥ तस्यैकवेदस्यब्राह्मणोऽनवगमात् ॥ ऋगादवखिल्यउदकेप्रास्तउदकमेवानुविलीयेतसयथासैंधवघनोऽनंतरोऽबाह्यः कृत्स्नोरसघनएवंवाअरेयमात्माकृत्स्नःप्रज्ञानघनइतिश्रुत्याचदर्शिता यथाजलेप्रास्तःसैंधवखिल्यःस्वोपादानंउदकंजलेलीनमनुस्वयमपिलीयते अन्यथाकरकालयेइवजलेपरिमाणाधिक्यंस्यात् अतःसःअंतरंकारणंबाह्यंघनीभावःतदुभयवर्जितःकेवलरसतन्मात्रात्मनाजलेऽभिव्यक्तोदृश्यते एवमयंप्रपंचःकार्यकारणोभयस्वरूपहीनः समाधौकेवलप्रज्ञानघनोभिव्यज्यतेइतिश्रुत्यर्थःअनेनदृष्टित्रयेणजनबोधार्थंशास्त्रंप्रवृत्तंयथोक्तंसंक्षेपशारीरके आरोपदृष्टिरपवादकदृष्टिरेवंव्यामिश्रदृष्टिरितिदृष्टिविभागमेनंसंगृह्यसूत्रकृदयंपुरुषंमुमुक्षुंसम्यक्प्रबोधयितुमुत्सहतेक्रमेणेत्यादिना श्रुतिवचांसिमुनिस्मरणानिचद्वयविशारदगीरपिसर्वशः त्रयमपेक्ष्यदृशांत्रितयंविनानहिघटामुपयांतिकदाचनेत्यंतेन॥ ३६ ॥ एवमनेकेषुपक्षेषूपस्थापितेषुसिद्धांतमाह एकस्येति ब्रह्मैवएकंवेद्यंतच्चसत्यंकालत्रयेप्यबाध्यंतस्यअज्ञानात्बहूनिवेद्यानिउपास्यानिअब्रह्मभूतानिकृतानिकल्पितानिवेदे सत्यप्रतिपत्त्यर्थं तेषामब्रह्मत्वंवेदएवाह तदेवब्रह्मत्वंविद्धिनेदं

यदिदमुपासतइति तस्मिंश्चसत्येब्रह्मणिकश्चिदेवअवस्थितःब्रह्मलाभोऽतिदुर्घटइत्यर्थःश्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वंजगतआह तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत् तमसस्तन्महिनाजायतैकामिति तुच्छेनरज्जूरगादिवदध्यस्तेनामिथ्याभूतेनतमसाआभुसर्वव्यापकंब्रह्मआपिहितंआच्छादितंयत्आसीत्तत्एकमेवसत्तमसःअज्ञानस्य तपसइतिपाठेआलोचनस्यसंकल्पमात्रस्यमहिनामाहात्म्येनअजायतप्रपंचाकारेणआविर्बभूव यथारज्जुरज्ञानाद्य

योवेदाबहवोऽभवन् ॥ अत्रऋगादिवेदास्तत्प्रतिपत्त्यर्थंविचारंकुर्वंतीतिवेदाख्यामवामुयुः ॥ अथवासद्भावंसाधयंतीतिवेदाः ॥ विदंतिवेदनहेतुभूताइतिवावेदाः ॥ अथवाब्रह्माधीनंपरमात्मानंलभंतइतिवेदाः ॥ अथवाब्रह्मादीनामात्मानंलभंतइतिवेदाः ॥ ब्रह्मणआवृतस्यलाभहेतवइतिवावेदाः ॥ ब्रह्मणआत्मतयालाभहेतवइतिवावेदाः ॥ विदविचारणे ॥ विदसत्तायां ॥ विदज्ञाने॥ विदलाभे ॥ एतेषांधातूनांविषयेवर्त्ततेयस्मात्ततोवेदाइत्युक्ताः ॥ सएकोवेदः ॥ कइतिचेत्॥सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म ॥ एकमेवाद्वि

सत्यस्यैकस्यराजेंद्रसत्येकश्चिदवस्थितः ॥ ३७ ॥ सत्यात्प्रच्यवमानानां
संकल्पावितथाभवन् ॥ ततःकर्मप्रतायेतसत्यस्यानवधारणात् ॥ ३८ ॥

तीयमित्यस्यश्रुतिप्रतिपाद्यस्यएकस्यब्रह्मणःसिद्धत्वान्नचाशंकेत्यर्थःतत्सत्यस्यवेदस्वरूपस्यब्रह्मणोनवगमात् वेदाबहवोख्याताः सर्वेवेदास्तदर्थदर्शनहेतवः ॥ ३७ ॥ हेराजेंद्रत्वंपुनःकश्चित्सत्येस्थितइति ॥ भूयोमेशृणु॥सत्यादिति॥ सत्यादिलक्षणाद्ब्रह्मणः प्रच्यवमाणानांसंकल्पावितथाअभवन् ॥ व्यर्थाःभवंति । स्वाभाविकसत्यसंकल्पादयोनसिध्यंतीत्यर्थः ॥ ततःकर्मयज्ञादिप्रतायेतविस्तृतंभवेदित्यर्थः ॥ तदेतत्सर्वंसत्यस्यसत्यादिलक्षणस्यब्रह्मणोऽनवधारणात्अनवगमात् ॥ आत्मज्ञाननिमित्तत्वात्संसारतासर्पाकारेणाविर्भवतितद्वदितिश्रुत्यर्थः ॥ ३७ ॥ सत्यादिति तथाभवेत्परमानंदात्प्रच्युतस्यक्षुद्रानंदविषयोभिलाषोभवेत्ततश्चासौयज्ञोज्योतिष्टोमादिःप्रतायेतसंतन्यते सत्यस्यवेदवचनस्यज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादेः अवधारणातप्रामाण्यनिश्चयात्संकल्पोवितथोभवेदितिपाठेसत्यज्ञस्यैवसत्यसंकल्पत्वंअन्यस्यतुसंकल्पोवंध्यइत्यर्थः सनत्पाठेयज्ञोपिसत्यस्यानवधारणादापरोक्ष्येणअनिश्चयादेवप्रवर्ततेज्ञातेतुसत्ये

एतद्बुध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारतोति कृतकृत्यत्वमेवस्मर्यते ॥ ३८॥ एतदेवस्पष्टयति विंद्यादितिविंद्यादित्यर्द्धेनापरोक्षज्ञानस्यव्यावृत्तिरि हउच्यते॥उक्तमेवोपसंहरति सत्यात्प्रत्यगद्दयानंदात् तथाचश्रुतिः योवाएतदक्षरंगार्गीविदित्वास्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणइत्यपरोक्षज्ञानिनोब्राह्म णत्वमुक्त्वाऽर्थादितरस्याब्राह्मणत्वंदर्शयाति॥३९॥छंदांसिनामेति द्विपदांमनुष्याणांमध्येवरिष्ठ तत्रसत्येब्रह्मणिविषयेछंदांसिवेदाः स्वच्छंदयोगेन

स्ययावत्परमात्मानंआत्मत्वेनसाक्षान्नजानातितावदयंतापत्रयाभिभूतोमकरादिभिरिवरागादिभिरितस्ततः समाकृष्यमाणइत स्ततोमुह्यमानोऽसत्यसंकल्पः स्वर्गपश्वान्नादिहेयसाधनेषुवर्त्ततइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ इदानींब्राह्मणलक्षणमाह ॥ विंद्यादिति ॥ बहुपठंतमाख्यानपंचमवेदाध्यायिनं ॥ बहुवागीतिविंद्यात्नसाक्षाद्ब्राह्मणमिति ॥ कस्तर्हिमुख्योब्राह्मणइतिचेत्॥ यएतत्सत्या दिलक्षणान्नापैतिनक्षरतिचित्सदानंदाद्वितियिब्रह्मरूपेणावतिष्ठतेसएवब्राह्मणस्त्वयाज्ञेयः ॥ नेतरोयः सत्यात्च्युतः अकृ

विंद्याद्बहुपठंतंतुबहुवागितिब्राह्मणं ॥ यएवसत्यान्नापैतिसज्ञेयोब्राह्मणस्त्वया॥३९॥ छंदांसिनामद्वि
पदांवरिष्टस्वछंदयोगेनभवंतितत्र ॥ छंदोविदस्तेनचतानधीत्यगताहिवेदस्यनवेद्यमार्याः ॥ ४० ॥

तार्थःसन्कर्मणिप्रवर्त्तते ॥ तथाचब्रह्मविदमेवब्राह्मणंदर्शयातिश्रुतिः ॥ मौनंचामौनंचानिर्विंद्याथब्राह्मणइतिविपापोविज्वरो विचिकित्सोब्राह्मणोभवतीतिच ॥३९॥ भवेदेतदेवंयदितदेवब्रह्मसिद्धेत् ॥ नचसिद्ध्यत्यन्यपरत्वाद्वेदस्येतितत्राह ॥ छंदांसी ति ॥ हेद्विपदांवरिष्टछंदासिवेदाःस्वछंदयोगेनस्वछंदतास्वाधीनतायथाकाममित्यर्थः॥ तत्रैवयरमात्मनिप्रमाणंभवति ॥ श्रूयतेच सर्वेवेदायत्पदमामनंति ॥ वेदैश्चसवैरहमेववेद्यइतिच ॥ पुरुषार्थपर्यवसायित्वाद्वेदस्यतद्व्यतिरिक्तस्यअनित्याशुचिदुःखानुविद्धत्वे ॥२७॥

स्वातंत्र्यसंबंधेनैवभवंतिकर्मकांडार्थज्ञानवत्ब्रह्मकांडार्थज्ञानंनमध्येऽनुष्ठानांतरमपेक्षते तथाहि तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवःप्रतिपेदेहंमनुरभवंसूर्य श्चेतिश्रुत्यादर्शनसार्वात्म्ययोर्मध्येतिष्ठन्गायतीत्यादौतिष्ठतिगायत्योर्मध्येइवकार्यांतरंवार्यते तेनचज्ञातेनसत्येन चकारएवकारार्थे तेनैवेत्यर्थः छं दोविदोभवंतिनकर्ममात्रज्ञानेन तान्छंदोज्ञान्अधीत्यप्राप्यआर्याःवेदस्यवेद्यंवेदनीयंब्रह्मनगताइतिनअपितुगताःप्राप्ताएवेत्यर्थः एतेनतद्विज्ञाना

58

र्थसगुरुमेवाभिगच्छेदित्यस्याःश्रुतेरर्थोदर्शितः ॥ ४० ॥ तथापिब्रह्मणोदुर्ज्ञेयत्वमाह नेति वेदानांवेद्यानामहंकारादीनामचेतनानांमध्येकश्चिद्वे दितानास्ति अतोहेतोर्वेद्येनचेतसावेदंवेदबोध्यमात्मानंनाविदुः नापिवेद्यमनात्मानमपिनविदुः आत्माऽनात्माचनजडस्यविषयावित्यर्थः ननु जाड्याधीवृत्त्याआत्माज्ञायतएवदृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्येतिश्रुतेरित्याशंक्याह वेदमात्मानंयोवेदसएववेद्यमनात्मानंसर्वंवेद आत्मप्रभवत्वात्सर्वस्य

नपुरुषार्थत्वाभावात्तत्स्वरूपत्वतत्साधकत्वतत्प्रतिपादकत्वेनवेदानांप्रमाणत्वमित्यर्थः ॥ यस्माद्वेदाःस्वच्छंदयोगेनतत्रैवपरमात्म निप्रमाणंभवंति॥ तेनचहेतुनातान्वेदानधीत्यावगम्यवेदांतश्रवणादिकारणंकृत्वागताःप्राप्ताः वेदस्यसंविद्रूपस्यपरमात्मनःस्वरूपं नवेद्यंप्रपंचमार्याःपंडिताःब्रह्मविदः ॥ ४० ॥ एवंतर्हिवेदवेद्यत्वेअन्यदेवतद्विदितादथोऽविदितात् ॥ यतोवाचोनिवर्ततइत्यादि विरोधःप्रसज्येतेत्यत्राह ॥ नवेदानामिति ॥ नवेदानामृगादीनांमध्येकश्चिदपिवेदःपरमात्मनोवाचामगोचरस्यसंविद्रूपस्यवेदि

नवेदानांवेदिताकश्चिदस्तिवेद्येनवेदंनविदुर्नवेद्यं ॥
योवेदवेदंसचवेदवेद्यंयोवेदवेद्यंनसवेदसत्यं ॥ ४१ ॥

तास्ति ॥ कस्माद्यस्माद्वेद्येनजडरूपेणवेदंसंविद्रूपंनविदुः ॥ नवेद्यंप्रपंचमपिनविदुः ॥ संविदधीनत्वात्सर्वसिद्धेःयस्मात्संविदधी नासर्वसिद्धिस्तस्माद्योवेदंसंविद्रूपंपरमात्मानंवेदजानातिसचवेदवेद्यमिदंसर्वं ॥ तथाचश्रुतिः ॥ आत्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्यो मंतव्योनिदिध्यासितव्यः ॥ आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितमिति ॥ एकंविज्ञानेनसर्वंविज्ञातमितिच योवेद्यमिदंरूपंवेदजानातिससत्यंसत्यादिलक्षणंपरमात्मानंनवेद ॥ ४१ ॥ नन्वेवंतर्हिवेद्येनवेदंनविदुःनवेद्यमितिवदतो यस्तुबहिर्मुखोवेद्यमनात्मानंवेदससत्यंब्रह्मनवेद तथाचश्रुतीभवतः आत्मनोवाअरेदर्शनेनश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदितं पराञ्चिखानिव्यतृण त्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यतिनांतरात्मन्निति व्यतृणत्हिंसितवान् ॥४१॥ किंच यश्चिदात्मासर्वेषांप्रत्यक्त्वेनप्रसिद्धः वेदान्वेदयंतितेवेदाःतान्

प्रमाणानिवेदसएववेद्यंप्रमेयमपिवेदनतुतानिवेद्यंविदुर्जडत्वात् तंचप्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोयेमनोविदुरितिप्राणादीनांप्रव र्तकत्वेनप्रसिद्धंवेदाःप्रमाणानिवेदविदःप्रमातारश्चनविदुः यतोवाचोनिवर्तंतेअप्राप्यमनसासहेतितस्यवाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः यद्यप्येवंतथापिवेदं वेदितारमात्मानंवेदेनैवप्रमाणेनअहंब्रह्मास्मीत्यादिनाविदंतिजानंति केते येब्राह्मणाःवेदविदोवेदपाठतोऽर्थतोऽनुष्ठानतश्चविदंतितेवेदविदः अ-

अनात्मविदःप्रपंचासिद्धिरेवेत्युक्तंभवतीत्याशंक्याह ॥ योवेदेति ॥ योवेदजानातिऋगादन्विदान्सचवेदवेद्यंसोप्यनात्मविदवि च्छिन्नेनसंवेदनेनवेद्यंप्रपंचंवेद ॥ नन्वेवंचेत्तर्हिवेदवित्परमात्मानंविजानीयादित्याशंक्याह ॥ नतंपरमात्मानंवाचामगोचरंविदुर्वे दविदः ॥ नवेदावेदाअपिनतंविदुः नतंविषयीकुर्वंतीत्यर्थः कथंचिल्लक्षणया बोधयंतीतिभावः ॥ नन्वेवंतर्हिकथमौपनिषदंब्रह्म स्यान्नेत्याह तथापिवेदेनविदंतिवेदंयद्यपिवागाद्यविषयंब्रह्मतथापिवेदेनऋगादिनाविदंतिजानंतिवेदंसंविद्रूपंपरमात्मानं ॥ केते

योवेदवेदान्सचवेदवेद्यंनतंविदुर्वेदाविदोनवेदाः ॥ तथा
पिवेदेनविदंतिवेदंयेब्राह्मणावेदविदोभवंति॥४२॥धामां
शभागस्यतथाहिवेदायथाद्यशाखाहिमहीरुहस्य ॥

येब्राह्मणावेदविदोभवंति ॥ वेदानांउपनिषद्वाक्यानां उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिरूपषड्विधलिंगेनजहद जहल्लक्षणयातत्त्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्माब्रह्मेत्यादिनासंवेदस्यसंविद्रूपस्यपरमात्मनःप्रतिपादनप्रकारंजानंतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कथंतर्हिअविषयमेवब्रह्मवेदाःप्रतिपादयंतीत्याशंक्याह ॥धामेति॥ धामांशभागस्य ॥ रात्रिधामश्चंद्रइतिश्रुतेः॥ चंद्रांशभागस्यप्र तिपच्चंद्रकलादर्शनेयथामहीरुहस्यवृक्षस्यशाखाहेतुर्भवति ॥ तथाहि वेदास्तस्यैवपरमात्मनःस्वरूपभूतसंवेदनेनित्येऽविनाशिन्य ध्ययनयज्ञादिनासंस्कृतचित्ताएववाक्यादात्मानंलक्षणयाजानंतिनत्वन्येइत्यर्थः ॥४२ ॥ इदमेवदृष्टांतेनप्रतिपादयति॥धामांशेति ॥धामतेजःतन्म यतेयाःअंशायस्यसतेजोमयोऽर्थाच्चंद्रःतस्यभागःकलाप्रतिपद्भूतास्तस्यसंवेदनेज्ञापनेयथा[illegible]सिद्धंमहीरुहस्यशाखाउपादीयते तथाहितथैव

वेदाःपरमात्मनःसंवेदनेऽर्थेपरमपुरुषार्थरूपेसत्येसर्वथाप्यबाध्येवेदाउपादयितइतिआमनंति तंत्वौपनिषदंपुरुषंपृच्छामीत्यौपनिषदत्वविशेषणात् वाचामगोचरत्वश्रुतेश्चसोयंदेवदत्तइत्यादिवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्यमपिलक्षणयास्वार्थप्रमापयत्येवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ एवंगुरूपसदनपूर्वकंवाक्यार्थप्रतिपत्त्युपायमुक्त्वागुरुलक्षणान्याह॥अभीति॥ब्राह्मणंब्रह्मविदंलक्षणतोभिजानामिलक्षणमेवाह आख्यातारंउपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिष

र्थेपरमपुरुषार्थरूपेपरमानंदस्वरूपेहेतवोभवंति ॥ मुनयःनपुनःसाक्षाद्वाचामगोचरंपरमात्मानंप्रतिपादयंत्येवमामनंति ॥ ४३ ॥ यएवंवेदानांवेदरूपात्मप्रतिपादनप्रकारमवगम्यव्याचष्टे ॥ सोपिब्राह्मणइत्याह ॥ अभीति ॥ एवंवेदप्रतिपादनप्रकारंयोव्याचष्टे तमाख्यातारंविचक्षणंब्राह्मणमभिजानामि ॥ यस्तुबाल्यपांडित्यादिकंनिर्विद्यावस्थितमेवब्राह्मणंब्रुवेइतिश्रुतिः॥ तथाहिब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेतथाबाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिर्भवति मौनंचामौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणइति॥ ननुकथमु

संवेदनेचैवयथामनंतितास्मिन्हिनित्येपरमात्मनोर्थे ॥४३॥ अभि
जानामिब्राह्मणमाख्यातारंविचक्षणं ॥ परंहितत्परंब्रह्मजानात्येव
चब्राह्मणः ॥ ४४ ॥ नास्यपर्येषणगंच्छेत्प्रत्यर्थिषुकथंचन ॥

च्यतेब्रह्माभिजानामिब्राह्मणमाख्यातारंविचक्षणमितितत्राह ॥वेदानांवेदप्रतिपादनंयथोक्तंयोविजानातिपरंहितत्परंब्रह्मजानात्येवअतःसब्राह्मणोभवतियोहिपांडित्यंनिर्विद्यस्थितःसक्षिप्रंबाल्यादिकंनिर्विद्यब्राह्मणोभवतीत्यभिप्रायः ॥४४ ॥ यस्मात्सत्यनिष्ठस्यैवब्राह्मणस्यप्रसिद्धिस्तस्माद्विषयपरोनभवेदित्याह ॥ नास्येति ॥ नास्यजगतःपर्येषणंगच्छेद्विषयान्वेषणपरोनभवेदित्यर्थः ॥

द्विधतात्पर्यलिंगानुसारेणवाक्यार्थवर्णनकुशलं विचक्षणंश्रुतार्थस्ययुक्तिभिरनुचिंतनेसमर्थं निदिध्यासनपरिपाकेनापरोक्षसाक्षात्कारबलात् ४४ एतदेवाह॥नास्येति॥ प्रत्यर्थिषुआत्मत्वेनप्रथमानेष्वनात्मसुपंचसुकोशेषुपर्येषणमन्वेषणंनगच्छेन्नकुर्यादित्यर्थःकथंचनेत्यव्यक्तमालंबनंक्लेशसाध्यमितिसूचयति ॥ अव्यक्ताहिगतिर्दुःखंदेहवद्भिरवाप्यतइतिस्मृतेः वेदेइममात्मानंअविचिन्वन्वेदांतन्यायानप्यचिंतयन्नित्यर्थः ततःपश्चात्तंप्रभुं

पश्यतितंपश्यतिनिष्कलंध्यायमान इतिश्रुतेः॥४५॥तूष्णींभूतइत्यनेनवागादिबाह्येंद्रियव्यापारोपरमउक्तः मनसापिनचेच्छेत्नचेच्छेदित्यनेन मानसव्यापारोपरमउक्तः॥४६॥ मौनात्ध्यानमात्रान्मुनिर्भवतिनअरण्यवासात्संन्यासमात्रात् किंतर्हियोक्षरंप्रत्यगात्मनोलक्षणंजगज्जन्मादि

प्रत्यर्थिषुप्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिनिमित्तंअविचिन्वन्विषयसंचयमकुर्वन्निमंप्रत्यगात्मानंवेदेषूपनिषत्सुतत्त्वमस्यादिवाक्येषुततः पश्चात्पश्यतितंप्रभुंपरमात्मानंआत्मत्वेनजानातीत्यर्थः॥ अथवानास्यात्मनःपर्येषणंअन्वेषणंगच्छेत्॥ प्रत्यर्थिषुप्रतिपक्षभूतदेहेंद्रियादिषुदेहेंद्रियतद्धर्मानात्मत्वेननगृण्हीयादित्यर्थः॥ अविचिन्वन्देहेंद्रियतद्धर्मानात्मत्वेनअसंचिन्वन्॥ तत्साक्षिणमात्मानमेवप्रतिपद्यमानस्तत्त्वंपदार्थशोधनानंतरमिमंप्रमात्रादिसाक्षिणंपरमात्मानंपश्यति॥ देहेंद्रियादिकमात्मत्वेनाप्रतिपद्यमानःतत्त्वमस्यादिवाक्यैःपरमात्मानमात्मत्वेनपश्यतीत्यर्थः॥ ४५ ॥ यस्मादेवंतस्मात्॥ तूष्णीमिती॥ यस्मात्सर्वविषयपरित्यागएवात्मदर्शनसिद्धिः॥ तस्मात्तूष्णींभूतःस्वात्मव्यतिरिक्तंसर्वंपरित्यज्यकेवलोभूत्वास्वात्मानमेवलोकमुपासीत॥ नचेच्छे

अविचिन्वन्निमंवेदेततःपश्यतितंप्रभुं ॥४५॥ तूष्णींभूतउपासीतनचेच्छेन्म
नसाअपि ॥ अभ्यावर्त्तेतब्रह्मास्मैबह्नंतरमाप्नुयात् ॥४६॥ मौनाद्धिसमुनि
र्भवतिनारण्यवसनान्मुनिः ॥ अक्षरंतत्तुयोवेदसमुनिःश्रेष्ठउच्यते ॥ ४७ ॥

न्मनसाअपिविषयेंद्रियेच्छांनकुर्यात्॥ यस्तूष्णींभूतोविषयोपसंहारंकृत्वास्वात्मानमेवलोकमुपास्ते॥ अस्मैतूष्णींभूतायब्राह्मणायब्रह्मापूर्वादिलक्षणंअभ्यावर्तेतअभिमुखीभवेदित्यर्थः॥ श्रूयतेच॥ यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यःतस्यैषआत्माविवृणुतेतनुंस्वामिति॥ अनंतरमाविर्भूतस्वरूपःसन्बहुभूमानंतमसःपरंपरमात्मानमाप्नुयात्॥ ४६ ॥ मुनिरप्येषएवेत्याह॥ मौनाद्धीति॥ मौनात्पूर्वोक्तात्तूष्णींभावादेवमुनिर्भवतिनपुनररण्यवासमात्रान्मुनिर्भवति॥ तेषामपितूष्णींभूतानांमध्येयस्तुपुनरक्षरमविनाशिनंपरमात्मानंवेदअयमहमस्मीतिसाक्षाज्जानातिसमुनिःश्रेष्ठउच्यते॥ श्रूयतेच॥ एतमेवविदित्वामुनिर्भवतीति॥ ४७ ॥ वैय्याकरणो

हेतुत्वंसच्चिदानंदात्मकत्वंचवेदजानातिसश्रेष्ठः संन्यासिभ्योयोगिभ्यश्चज्ञानीश्रेष्ठइत्यर्थः॥ ४७ ॥ सर्वार्थानांव्याकरणात्प्रकटीकरणात्सर्वज्ञ

त्वादयंज्ञानीवैयाकरणइत्युच्यते तत्रव्याकरणंकेचियोगजधर्मप्रत्यासत्यावदंतितन्निराचष्टे ॥ मूलतइति ॥ आत्मज्ञानाद्धिसर्वविज्ञानंश्रूयतेनप्रधान ज्ञानात्अन्यतोवा मूलतइतिल्यब्लोपेपंचमी मूलंकारणंब्रह्मप्राप्येत्यर्थःतत्रव्याकर्तापरमात्मैव तन्नामरूपाभ्यामेवव्याक्रियत नामरूपेव्याकरवाणीतिश्रुतिभ्यामित्याह व्याकरोतीतिश्रौतव्युत्पत्तिप्रदर्शनमेतत् ॥ ४८ ॥ सार्वज्ञमपिब्रह्मविदामनौपचारिकमित्याह ॥प्रत्यक्षेति ॥ सत्येतिष्ठनन

प्येषएवेत्याह ॥ सर्वेति ॥ सर्वार्थानांव्याकरणाद्वैय्याकरण उच्यते ॥ नपुनःशब्दैकदेशव्याकरणात्वैय्याकरणोभवति ॥ भवतुसर्वार्थानांव्याकरणाद्वैय्याकरणत्वं॥ततःकिमितिचेत्तत्राह॥तन्मूलतोव्याकरणं॥पूर्वोक्तादक्षराद्धिसर्वस्यनामरूपप्रपंचस्यव्याकरणं॥ श्रूयतेच ॥ अनेनजीवेनआत्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरवाणीति ॥ तस्माद्ब्रह्मणएवसाक्षाद्वैय्याकरणत्वंव्याकरोतीतितत्तथाविद्वानपितत्ब्रह्मतथैवव्याकरोतीतिवैयाकरणः ॥ ४८ ॥ सर्वज्ञोप्येषएवेत्याह ॥ प्रत्यक्षेति ॥ प्रत्यक्षदर्शीलोकानांयःप्रत्यक्षेणभूरा

सर्वार्थानांव्याकरणाद्वैय्याकरणउच्यते॥तन्मूलतोव्याकरणंव्याकरोतीति
तत्तथा ॥४८॥प्रत्यक्षदर्शीलोकानांसर्वदर्शीभवेन्नरः ॥सत्येवैब्राह्मणस्तिष्ठं
स्तद्विद्वान्सर्वविद्भवेत् ॥ ४९ ॥ ज्ञानादिषुस्थितोप्येवंक्षत्रियब्रह्मपश्यति ॥

दीन्लोकान्पश्यतिससर्वदर्शनोभवेत् ॥ सर्वरूपंपरमात्मानंपश्यति ॥ असौपुनःसत्येसत्यादिलक्षणेब्रह्मणितिष्ठन्मनःसमादधाति ॥ तद्विद्वान्सत्यादिलक्षणंब्रह्मविद्वानात्मत्वेनसर्वंजानन्सर्वंजानातीत्यर्थः ॥ तस्मादेषएवसर्वज्ञोनानात्ममात्रदर्शी ॥ ४९ ॥ यस्त्वेतेभ्यइत्यादिनाउक्तमेवार्थंपुनरपिदर्शयत्यवश्यकर्तव्यत्वदर्शनार्थं॥ज्ञानेति ॥ ज्ञानादिषुज्ञानंचेत्यादिनापूर्वोक्तेषुस्थितोपि एवंयथासत्येतिष्ठन्ब्रह्मपश्यति ॥ वेदानांचारपूर्वेणवेदांतश्रवणादिकेनेत्यर्थः ॥ अथवागुणांतरविधानमेतत् ॥ ज्ञानादिषुस्थितो

तुव्त्त्यंतरेदेहाद्याकारे ब्राह्मणःब्रह्मवित् तद्विद्वान्ब्रह्मविद्वानितिब्राह्मणपदव्युत्पत्तिप्रदर्शनं ॥४९॥ अध्यायार्थमुपसंहरति ॥ ज्ञानादिष्विति ॥ ज्ञानंचसत्यंचदमःश्रुंतचेत्यादिषुद्वादशसुस्थितःतथासत्यादिरूपेअष्टविधे अप्रमादेचस्थितः एवंसाधनवान्वेदेषुपूर्वोक्तेषुआरोपदृष्टिव्यामिश्रदृष्टयपवाददृष्टिरूपेषुपूर्वेणसोपानारोहणन्यायेनपरमेपदेस्थितोहमेतत्स्वानुभवसिद्धंहेविद्वन्तेतुभ्यंब्रवीमि सोपानक्रमस्तुनृसिंहतापनीयेश्रूयते ओ

तानुज्ञाचनुज्ञाऽविकल्पैरिति अस्यार्थः ओतत्वंकारणंव्याप्तिः कार्येयद्वन्मृदोघटे सर्वंब्रह्मेतितन्निष्ठाजानतेपरिणामतः १ कार्यस्यासमसत्त्वयं त्कारणेसमुदीरितं तदनुज्ञातृशब्दार्थोमरौवारिविवर्तनं २ एतन्निष्ठास्ततोभूत्वाजगन्मिथ्येतिजानते अनुज्ञायांजगत्तुच्छंशशशृंगादिवन्मतं ३ ए

पिनकेवलंतन्मात्रेणपश्यतिअपितुएवमेव वक्ष्यमाणप्रकारेणवेदांतविचारपूर्वेणवेदांतश्रवणपूर्वकमेवपश्यतिब्रह्म ॥ एतद्वेदानां

वेदानांचारपूर्वेणचैतद्विद्वन्ब्रवीमिते ॥ ५० ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणिकेधृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादेश्रीसनत्सुजातीयेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

चारंप्रकारं ॥ हेविद्वन्ब्रवीमिवक्ष्यामीत्यभिप्रायः ॥ ५० ॥ इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवतःकृतौसनत्सुजातभाष्ये द्वितीयोध्यायः॥ २ ॥

वंसोपानरीत्यैवभूमित्रितयलंघनात् अविकल्पंपरयत्तदहंब्रह्मास्मिनिर्भयमिति ४ ॥ ५० ॥ इतिउद्योपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसनत्सुजातीयटीकायांद्वितीयोध्यायः ॥२ ॥

64

65

एवंआत्मज्ञानमार्गंश्रुत्वातस्यांतरंगसाधनंयोगंश्रोतुंपृच्छति सनत्सुजातेति परांउक्तादपिअत्युत्कृष्टांब्राह्मींब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषदंवदसे जानीषे भासनोपसंभाषाज्ञानेतितङ् विश्वंरूप्यतेप्रकाशतेस्यां यांज्ञातवतोऽन्यत्ज्ञातव्यंनावशिष्यतइत्यर्थः कार्येषुप्रपंचेषुसुदुर्लभांकथां कथनीयांप्रब्रूहि हेकुमारइदंमेममवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनंअवधेहीतिशेषः ॥ १ ॥ ब्रह्मविद्यायाःदुर्लभत्वंदर्शयन्सनत्सुजातउवाच

अथ तृतीयोध्यायः॥इदानींब्रह्मचर्यादिसाधनप्रतिपादनानंतरंतत्प्राप्यंचब्रह्मप्रतिपादयितुंतृतीयचतुर्थावध्यायावारभ्येते॥तत्रतावद्ब्रह्मचर्यादिसाधनं श्रुत्वातद्वेदनाकांक्षीप्राहधृतराष्ट्रः॥ सनत्सुजातेति॥ हेसनत्कुमार॥यद्यस्मादिमांपरार्थांउत्कृष्टार्थांब्राह्मींब्रह्मसंबंधिनींवाचं वदसिहि ॥ विश्वरूपांनानारूपांपरांउत्तमां ॥ कार्येषुकार्यरूपेषुप्रपंचेषु॥सुदुर्लभांश्रवणायाप्यशक्यांकथांप्रब्रूहि॥मेवाक्यंएवं भूतं ॥ कुमार ॥ यस्मात्त्वंब्राह्मींवाचंपरमपुरुषार्थसाधनभूतांसुदुर्लभांवदसि ॥तस्मात्त्वंवक्तुमर्हसीत्यभिप्रायः॥ १॥

धृतराष्ट्रउवाच ॥ सनत्सुजातयदिमांपरार्थांब्राह्मींवाचंवदसिहिविश्वरूपां ॥ परांहिकार्येषुसुदुर्लभांकथांप्रब्रूहिमेवाक्यमिदंकुमार ॥ १ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मांपृच्छस्यभिषंगेणराजन् ॥ बुद्धौप्रलीनेमनसिप्रचिंत्याविद्याहिसाब्रह्मचर्येणलभ्या ॥ २ ॥

एवंपृष्टःप्राहभगवान् ॥ नैतदिति ॥ नैतद्ब्रह्मत्वरमाणेनपुरुषेणलभ्यंयत्ब्रह्ममांपृछसि॥अभिषंगेनराजन्॥ कथंतर्हिलभ्यमित्याह ॥ बुद्धौअध्यवसायात्मिकायां प्रलीनेमनसिप्रचिंत्याविद्याहिसायदापुनः संकल्पविकल्पात्मकंमनोविषयेभ्यःपरावृत्यस्वात्मन्येवनिश्चलंभवतीत्यर्थः ॥ येयंबुद्धौप्रलीनेमनसिप्रचिंत्यासाविद्याब्रह्मचर्येणवक्ष्यमाणेनलभ्या ॥ २ ॥ किंच ॥ आयामि

नैतदिति हृष्यासिअहंब्रह्मविद्याधिकायर्स्मीतिदृप्यासि पाठांतरेअभिषंगेणनिर्बंधेन विद्यालक्षणमाह बुद्धाविति सर्वेषामिंद्रियाणांनिरोधेनमनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकंतिष्ठति तस्मिन्नपिअहंब्रह्मास्मीतिनिश्चयस्वभावायांबुद्धौविलीनेसति प्रचिंत्याप्रगतंचिंत्यंयस्यांसानिरुद्धसर्ववृत्तिकाकाचिदवस्थाविद्येत्युच्यते साचब्रह्मचर्येणगुरुकुलवासेनलभ्या ॥ २ ॥ किंचआयामिति बुध्याख्योपाधिसंबंधजनितका

लुष्यादविविक्ततयानव्यक्तमव्यक्तंब्रह्मतस्यविद्यां अयंभावः यद्यपिब्रह्मनित्यापरोक्षंआत्मत्वात्तथापिअशनायाद्यतीतस्यतस्यविविक्तस्यप

रोक्षत्वात्तदापराक्ष्यायत्नोयुक्तइति ॥ ३ ॥ अंजसाआर्जवेन ॥ ४ ॥ आचार्येति योनिःस्थानं योनिष्टइंद्रनिषदेअकारि स्वेयो

॥३१॥

ति ॥ आद्यासर्वादिभूतब्रह्मविषयांविद्यांवदासिहिसत्यरूपांपरमार्थरूपांमेब्रूहीति ॥ यद्वाआद्यामकार्यभूतांअसत्यप्रपंचावि

षयांविद्यांवदासितस्मादत्त्वरमाणेनब्रह्मचर्यादिसाधनोपेतेनउपसंहृतांतष्करणेनैवलभ्यामित्यर्थः ॥ याप्राप्यतेब्रह्मचर्येणसाद्भिः ॥

यांप्राप्यएनंमर्त्यलोकंत्यजंति ॥ यावैविद्यागुरुवृद्धेषु ॥ गुरुणाविद्याप्रदानादिनावृद्धेषुवर्द्धितेषुशिष्येषुनित्यानियता ॥ ३ ॥

एवमुक्तेब्रह्मचर्यविज्ञानायाहधृतराष्ट्रः॥ब्रह्मचर्येणेति ॥याविद्याब्रह्मचर्येणवेदितुंशक्यातत्साधनभूतंब्रह्मचर्यंकथंस्यादेतद्ब्रह्मचर्यं

आद्यांविद्यांवदसिहिसत्यरूपांयाप्राप्यतेब्रह्मचर्येणसाद्भिः॥यांप्राप्यैनंमर्त्यलोकंत्यजंतियावैवि
द्यागुरुवृद्धेषुनित्या ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ ब्रह्मचर्येणयाविद्याशक्यावेदितुमंजसा ॥ तत्कथंब्र
ह्मचर्यंस्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहिमे ॥ ४ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ आचार्ययोनिमिहयेप्रविश्यभूत्वा
गर्भंब्रह्मचर्यंचरंति ॥ इहैवतेशास्त्रकाराभवंतिविहायदेहंपरमंयांतिसत्यं ॥ ५ ॥

ब्रह्मनब्रवीहिमे ॥४॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान्सनत्सुजातः ॥ आचार्येति ॥ आचार्ययोनिमिहयेप्रविश्यआचार्यसमीपंगत्वेत्यर्थः ॥

भूत्वागर्भंउपसदनादिनाशिष्योभूत्वाब्रह्मचर्यंगुरुशुश्रूषादिकंकुर्वंति ॥ इहैवास्मिन्लोकेशास्त्रकाराःशास्त्रकर्त्तारःपंडिताभवं

ति ॥ ततोबाल्यादिकंनिर्विघ्नब्राह्मणत्वारब्धकर्मक्षयेविहायदेहंपरमंयांति ॥ सत्यंसत्यादिलक्षणंपरमात्मानंप्राप्नुवंति ॥ ५ ॥

॥३१॥

नौनिषदतंसरूपाइत्यादौदर्शनात् गर्भंभूत्वातस्यनिष्कपटसेवयाअंतरंगत्वंप्राप्येत्यर्थः शास्त्रकाराःशास्त्रकर्तृत्वंब्रह्मण्येवश्रुतंमहतोभूतस्य

निःश्वसितमेतदृग्वेदइत्यादिना गुरोरनुग्रहादिहैवब्रह्मभावंप्राप्नुवंतीत्यर्थः परमंअपुनरावृत्तिं सत्यंब्रह्मणासहऐक्यंयांति ॥ ५ ॥ अस्मिन्निति

67

येजितकामाःब्राह्मींस्थितिंप्राप्तुंयेचद्वंद्वसहाःतेदेहादात्मानंनिर्हरंतिपृथक्कुर्वंति श्रुतिश्च तंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवइषीकांधैर्येणेति प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् ॥ ६ ॥ आचार्यतःयज्जन्मतदेवसत्यं यथाब्राह्मणस्यसावित्रीप्राप्त्यासावित्रंद्वितीयंजन्मएवंआचार्यात्परब्रह्मविद्याप्राप्त्यापितस्य

किंच ॥ अस्मिन्निति ॥ अस्मिँल्लोकेविजयंतीहकामान् ब्राह्मीमेवस्थितिंब्रह्मण्येवास्थितिं ॥ अनुतितिक्षमाणाःअनुदिनंक्षममाणाः तेआत्मानंदेहेंद्रियादिभ्यो निष्क्रम्यतत्साक्षिणंचिन्मात्रंनिर्हरंतिपृथक्कुर्वंति ॥ निर्वहंतिइतिपाठेनिर्वासयंतीत्यर्थः॥ किमिवेति ॥ मुंजादिषीकामिव ॥ यथामुंजादिषीकामंतस्थांनिर्हरंति॥ एवंकोशपंचकेभ्योनिष्क्रम्यसर्वात्मानंप्रतिपद्य तइत्यर्थः ॥ श्रूयतेचकठवल्लीषु ॥ अंगुष्टमात्रःपुरुषोंतरात्मासदाजनानांहृदयेसन्निविष्टः ॥ तंहस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवैषिकांधैर्येणतंविद्यात्शुक्रममृतमिति ॥ धीरभावाद्धैर्येण ॥ ६ ॥ आचार्ययोनिमिहेति ॥ आचार्यस्ययोनित्वंदर्शितंतत्कथंमाता

अस्मिँल्लोकेवैजयंतीहकामान्ब्राह्मींस्थितिमनुतितिक्षमाणाः ॥ तआत्मानंनिर्हरंतीहदेहान्मुंजादिषीकामिवधीरभावान् ॥ ६ ॥ शरीरमेतौकुरुतःपितामाताचभारत ॥ आचार्यतश्चयज्जन्मतत्सत्यंवैयथामृतं ॥ ७ ॥

पितृव्यतिरेकेणआचार्यस्ययोनित्वमित्याशंक्यसएवसाक्षाज्जनयितेत्याह ॥ शरीरमेताविति ॥ शरीरमेवास्यैतौमातापितरौकुरुतः ॥ नात्मानंस्वरूपेणजनयतः ॥ यदिदंदेहद्वयात्मनाजन्मतदसत्यं ॥ आचार्यतस्तुयदिदंचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाजन्मजननंतत्सत्यंपरमार्थभूतं ॥ यथैवामृतंविनाशवर्जितंतस्मात्सएवजनयितेत्यर्थःश्रूयतेच ॥ प्रश्नोपनिषदि ॥ त्वंहिनःपितायोअस्माकंअविद्यायाः परंपारंतारयसीति ॥ तथाचाहापस्तंबः ॥ सहिविद्यातस्तंजनयतितत्श्रेष्ठंजन्मशरीरमेवमातापितरौजनयतइति ॥ ७ ॥ यस्मादाचार्याधीनापरमपुरुषार्थसिद्धिस्तस्मात्सेति ॥ सआवृणोतिआपूरयति ॥ अमृतंपूर्णानंदंब्रह्मजन्मांतरंभवति तच्चमोक्षहेतुत्वात्पुण्यत्वादिगुणसंयुक्तं ॥७॥आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकंमंत्रं पठति सआवृणोतीति यःआचार्यःवर्णान् ब्राह्मणा

दीन् अवितथेनावितथमनृतमनात्माजडंतदन्येनसत्येनचिदात्मनाप्रकर्षेणआवृणोतिसबाह्याभ्यंतरंवासयति द्वैतोत्थभयनिवारणेनपालयतीत्यर्थः
तस्यफलमाह अमृतंसंप्रयच्छान्निति अमृतंमोक्षं कृतंतत्कृतमुपकारं अप्रमत्तःगुरुशुश्रूषायांसावधानः ॥८॥ शिष्यवृत्तिःसायंप्रातर्भिक्षणेनजीवनं
आत्मत्वेनसंप्रयच्छन् ॥ तस्मैआचार्यायनद्रुह्येत्द्रोहंनाचरेत् ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ ॥ तस्यैते
कथिताह्यर्थाःप्रकाश्यंतेमहात्मनइति ॥ तथाचापस्तंबः ॥ तस्मैनद्रुह्येत्कदाचनसहिविद्यातस्तंजनयतीति ॥ कृतमस्यजान
न् ॥ अस्येतितृतीयार्थेषष्ठी ॥ अनेनात्मनःकृतमुपकारंजानन् ॥ कथंतर्हिकर्त्तव्यमित्याह ॥ गुरुंशिष्योनित्यमभिवादयी
तदेवमिवाचार्यमुपासीत ॥ तथाचश्रुतिः ॥ यस्यदेवइति ॥ तथास्वाध्यायमिच्छेत्श्रवणादिपरोभवेच्च ॥ सदाऽप्रमत्तः ॥

**सआवृणोत्यमृतंसंप्रयच्छन्तस्मैनद्रुह्येत्कृतमस्यजानन् ॥ गुरुंशिष्योनित्यमभिवादयी
तस्वाध्यायमिच्छेच्चसदाऽप्रमत्तः ॥ ८ ॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैवविद्यामाप्नोतियःशुचिः ॥ ब्रह्म
चर्यव्रतस्यास्यप्रथमःपादउच्यते ॥ ९ ॥ यथानित्यंगुरौवृत्तिर्गुरुपत्न्यांतथाचरेत् ॥ तत्पुत्रेचत
थाकुर्वन्द्वितीयःपादउच्यते ॥१०॥ आचार्येणात्मकृतंविजानन्ज्ञात्वाचार्थंभावितोस्मीत्यनेन ॥**

अप्रमादीसन् ॥ ८ ॥ इदानींचतुष्पादब्रह्मचर्यंश्लोकचतुष्टयेनाह ॥ शिष्येति ॥ आचार्ययोनिमिहइत्यादिनाउक्तक्रमे
णशुचिर्विद्यामाप्नोति ॥ ब्रह्मचर्यस्यास्यप्रथमःपादउच्यते ॥ ९ ॥ यथेति ॥ स्पष्टोर्थःश्लोकः ॥तथाचोक्तं ॥ आचार्यवदाचार्य
दारेषुवृत्तिराचार्यपुत्रेचतथावृत्तिश्चेति ॥ १० ॥ आचार्येणेति ॥ आचार्येणात्मनःकृतमुपकारंजानन्ज्ञात्वाचार्थंवेदार्थपरमपुरुषा
र्थंज्ञात्वाअवगम्यभावितोस्मीत्यनेनस्वाभाविकचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनायथावदुत्पादितोस्मीतिचिंतयन्तमाचार्यंप्रतिहृष्टबु ॥३२॥
तेनैवक्रमेणनतुगुर्वन्नोपजीवनेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ब्रह्मचर्यस्यप्रथमंपादमुक्त्वाद्वितीयंपादमाह यथेति ॥१०॥ प्राप्तविद्योविद्यासुखेनहृष्यन्आचार्यं
यत्अत्यंतंमानयतिसब्रह्मचर्यस्यतृतीयःपादइत्याह आचार्येणेति आत्मकृतंस्वस्मैउपकृतंविद्यादानेनतस्यचअर्थंप्रयोजनंदुःखनिवृत्तिमानंदावा

त्तिंचज्ञात्वाऽनुभूयअनेनाचार्येणभावितोवर्धितोस्मीतिजानन्नूयन्मन्यते ॥११ ॥ आचार्यायेतिश्लोकस्य स्पष्टोर्थः ॥१२॥ चतुष्पाद्ब्रह्मचर्येणल भ्यांचतुष्पदींविद्यामाह कालेनेति कालेनबुद्धिपरिपाकेन उत्साहयोगेनबुद्धिवैभवेन शास्त्रेणसहाध्यायिभिर्विचारेण क्रमस्तुनविवक्षितः उक्तंच

द्धिःसन्यदात्मनःकृतार्थत्वंमन्यतेसवैतृतीयोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ ११ ॥ आचार्यायेति ॥ स्पष्टोर्थः ॥ १२ ॥ इदानींचतुष्प दींविद्यांदर्शयाति ॥ कालेनेति ॥ अत्रक्रमोनविवक्षितः ॥ प्रथमंगुरुयोगतः ॥ ततउत्साहयोगेनबुद्धिविशेषप्रादुर्भावेन ॥ ततःकालेनबुद्धिपरिपाकेनतथार्थमितिपादविशेषणं ॥ ततःशास्त्रेणसहाध्यायिभिःतत्वविचारेण ॥ तथाचोक्तं ॥ आचार्या त्पादमादत्तेपादंशिष्यःस्वमेधया ॥ कालेनपादमादत्तेपादंसब्रह्मचारिभिरिति ॥ १३ ॥ ज्ञानादीनामाचार्यसंनिधानेफलमाह ॥

यन्मन्यतेतंप्रतिहृष्टबुद्धिःसवैतृतीयोब्रह्मचर्यस्यपादः ॥ ११ ॥ आचार्यायप्रियं
कुर्यात्प्राणैरपिधनैरपि ॥ कर्मणामनसावाचाचतुर्थःपादउच्यते ॥ १२॥ कालेन
पादंलभतेतथार्थंततश्चपादंगुरुयोगतश्च ॥उत्साहयोगेनचपादमृच्छेत्शास्त्रेणपा
दंचततोभियाति ॥ १३ ॥ ज्ञानादयोद्वादशयस्यरूपमन्यानिचांगानितथा
बलंच ॥ आचार्ययोगेफलतीतिचाहुर्ब्रह्मार्थयोगेनचब्रह्मचर्यं ॥ १४ ॥

ज्ञानेति ॥ ज्ञानादयोज्ञानंचेत्यादिनापूर्वोक्ताद्वादशगुणाःयस्यपुरुषस्यरूपं ॥ अन्यानिचांगानिश्रेयांस्तुषट्विधस्त्यागःसत्यंध्यान मितिश्लोकद्वयेनचोक्तानि ॥ तथाबलंच ॥ तद्धर्मपरिपालनसामर्थ्यंसर्वमाचार्ययोगएवफलति ॥ नाचार्ययोगंविनाफलति ॥ श्रूयतेच ॥ आचार्याद्धैवविद्याविदितेति ॥ आचार्यवान्पुरुषोवेदेतिचब्रह्मार्थयोगेनचब्रह्मचर्यं ॥ यदिदंगुरुसन्निधौशुश्रू

आचार्यात्पादमादत्तेपादंशिष्यःस्वमेधया कालेनपादमादत्तेपादंसब्रह्मचारिभिरिति ॥१३ ॥ज्ञानादयइति यस्यब्रह्मचर्यस्यरूपंस्वरूपभूताइत्यर्थः अन्यानिचांगानिआसनप्राणजयादीनि बलंयोगेनित्योयुक्तता ब्रह्मार्थोवेदार्थः कर्मब्रह्मणीतयोर्योगेनअधिगमेनब्रह्मचर्यफलतीत्यर्थः ॥१४॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ आकांक्ष्येति रसभेदःपारदगुटिकाविशेषश्चिंतामणिसंज्ञस्तच्चिंतितवस्तुप्रदंअर्थयंतेतेषांरसभेदार्थिनांयथाआकांक्ष्यस्यलिप्सि
तस्यार्थस्यसंयोगः प्राप्तिस्ततोयादृक्भावोभवतिएवमेवएतेदेवादयः समाज्ञायब्रह्मचर्यमुपेत्यतादृग्भावंसत्यसंकल्पत्वाच्चिंतितवस्तुप्रदत्वंगताः
षाद्याचरणंततब्रह्मचर्यंब्रह्मार्थयोगेनफलति ॥ स्वात्मनःचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वसंपादनद्वारेणफलतीत्यर्थः
॥ १४ ॥ ब्रह्मचर्यस्तुतिंकरोति ॥ एतेनेतिद्वाभ्यां ॥ पादसप्तकस्यस्पष्टोर्थः ॥ अन्होदीतिसमूहः ॥ अन्हायजगतांद्योतनाय
सूर्यश्चजायते ॥ उक्तंच ॥ अन्होदीतिश्चकथ्यतइति ॥ १५ ॥ १६ ॥ कथमेकस्यब्रह्मचर्यस्यानेकफलसाधनत्वमित्याह ॥
आकांक्षेति ॥ यथाचिंतामण्यादयोरसभेदार्थिनांआकांक्षार्थस्यसंयोगात्तत्तदाकांक्षितमर्थंप्रयच्छंति ॥ एवमेवैतत् ॥ ब्रह्मचर्य

एतेनब्रह्मचर्येणदेवादेवत्वमाप्नुवन् ॥ऋषयश्चमहाभागाब्रह्मचर्येणचाभवन् ॥१५॥
एतेनैवसगंधर्वाॠपमप्सरसोजयन् ॥ एतेनब्रह्मचर्येणसूर्यअन्हायजायते ॥ १६ ॥
आकांक्षार्थस्यसंयोगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥ एवंह्येतत्समाज्ञायतादृग्भावंगता
इमे ॥ १७ ॥ अंतवंतःक्षत्रियतेजयंतिनानंतंस्वात्मभूतंजयंति ॥

माकांक्षार्थस्यसंयोगात्तत्तदाकांक्षितंप्रयच्छतीतिज्ञात्वातत्तत्फलार्थंब्रह्मचर्यंचरित्वातादृग्भावंगताइमेदेवादयः ॥ यस्मादाचार्य
सांनिध्यानुष्ठितात्ब्रह्मचर्यात्परमपुरुषार्थप्राप्तिस्तस्मादाचार्ययोनिंप्रविश्यगर्भोभूत्वाब्रह्मचर्यंचरेदित्यर्थः ॥१७॥ नन्वेवंज्ञाननि
ष्ठतायादिज्ञानस्यैवपुरुषार्थत्वंभवेदपितुकर्मणाएवेत्याशंक्याह ॥अंतवंतइति ॥ हेक्षत्रियतेअंतवंतःअंतवतोलोकान्पितृलोकान्देव ॥३३॥
॥ १७ ॥ अंतेति तेअविद्वांसःअंतवतःअनित्याँल्लोकान्कर्मणाजयंति विद्वांस्तुज्ञानेनसार्वात्म्यान्सर्वंतेनज्ञातेनब्रह्मणाअभ्येतिअतस्तस्यकर्म
प्राप्यंकिंचित्फलंनावतिष्ठतेइत्यर्थः अतःज्ञानादन्यःपंथाःअयनायमोक्षायनविद्यते ज्ञानादेवतुकैवल्यमित्यवधारणात् ॥ १८ ॥ नान्यःपंथा

70

अयनायविद्यतइतिश्रुत्वा तूष्णींभूतउपासीतनचेष्टेन्मनसापिच उपावर्तस्वतद्ब्रह्मअंतरात्मनिविश्रुतमितिप्रागुक्तप्रकारेणआत्मानमनुसंदधान स्तमनवाप्यनानावर्णान्नाडीमार्गात्अंतर्हृदयेपश्यन्पृच्छति आभातीति तद्ब्रह्मणोरूपंयोविद्वानत्रहृदयेपश्यतिसशुक्लादिरूपमिवअनवस्थितरूपंब्रह्मपश्यति अतःकथंरूपंकीदृक्रूपंतदक्षरंव्यापकंअमृतमविनाशिपरंतद्ब्रूहीतिशेषः काद्रवंकुत्सितःपरपीडकःद्रवोगतिर्यस्यसकाद्रवोधूमःतद्व

लोकादीन्जयंतिप्राप्नुवंति ॥ नानंतंस्वात्मभूतंपरमात्मभूतंलोकंजयंति ॥ केनतर्ह्यनंतलोकप्राप्तिरित्याशंक्याह ॥ ज्ञानेनविद्वान् तेजअभ्येतिनित्यमिति॥नित्यमविनाश्यात्मभूतमेवाभ्येतितेजोज्योतिर्नकर्मणा॥कस्मात्पुनर्ज्ञानेनैवाभ्येति ॥नविद्यतेह्यन्यथातस्य पंथाः ॥ तस्यपूर्णानंदज्योतिषोज्ञानमेकंमुक्त्वान्यपंथामार्गोनास्त्येव ॥श्रूयते॥ तमेवविदित्वातिमृत्युमेतिनान्यः पंथाविद्यतेअय नायेति ॥ १८ ॥ ज्ञानेनयद्विद्वान्पश्यतिब्रह्मतत्किमितिपृच्छति ॥ धृतराष्ट्रः ॥ आभातीति ॥ ब्रह्मणःअक्षरंपरंब्रह्मपश्यतीत

ज्ञानेनविद्वांस्तेजअभ्येतिनित्यंनविद्यतेह्यन्यथातस्यपंथाः ॥ १८ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ आभातिशुक्लमिवलोहितमिवाथोकृष्णमथांजनंकाद्रवंवा ॥ तद्ब्रह्मणःपश्यतियत्रविद्वान्कथंरूपंतदमृतमक्षरं परम् ॥ १९ ॥ सनत्सुजातउवाच ॥ नाभातिशुक्लमिवलोहितमिवाथोकृष्णमथांजनंकाद्रवंवा ॥

त्कथंरूपंकीदृक्रूपमितिरूपप्रश्नः ॥ यत्रपश्यतितदितिअधिकरणप्रश्नश्च ॥ १९ ॥ एवंपृष्टःप्राहभगवान् ॥ नेतिद्वाभ्यां ॥ नैतद्ब्रह्मशुक्लादिरूपत्वेनावभासतेअरूपत्वाद्ब्रह्मणः ॥ श्रूयतेच ॥ ततोयदंतरंतदंतररूपमनामयमिति ॥ अशब्दमस्पर्शमरूप मव्ययमितिच ॥ तथानपृथिव्यांतिष्ठतिनांतरिक्षे ॥ तथाचश्रुतिः ॥ अन्यत्रानवस्थानंदर्शयति ॥ सभगवान्कस्मिन्प्रतिष्ठित

र्णंकाद्रवं कद्रुपिंगलंतद्वर्णं श्रूयंतेचब्रह्ममार्गेरूपाणि तस्मिन्शुक्लमुतनलिमाहुः पिंगलंहरितंलोहितंचएष पंथाब्रह्मणाहानुवित्तस्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति ॥ १९ ॥ उत्तरमाह नाभातीति ब्रह्ममार्गेयद्यपिशुक्लादिरूपाणिभांतितथापियत्ब्रह्मणोरूपंततपृथिव्यादिषुनास्ति अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययंतथाऽरसंनित्यमगंधवच्चयदितितत्रशब्दादीनांनिषेधात् तेषांचशब्दादिमत्वात् रूपांतराणितुब्रह्मप्रातिचिह्नानिनतुब्रह्मरूपा

णि तथाचश्रुतिः नीहारधूमार्कानिलाऽनलानांखद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां एतानिरूपाणिपुरः सराणिब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणियोगेइति समु
द्रेसंसारसागरे एनंपरमात्मानंसलिलंसलिलोपलक्षितः पंचभूतात्मकोदेहःनबिभर्ति जीवानामिवब्रह्मणउपाधिजंदुःखंनास्तीत्यर्थः यद्वा सामु
द्रेजलेएतद्रूपंनास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥ नतारकास्विति रूपादिराहित्यस्यैवप्रपंचः ॥ २१ ॥ नामरूपात्मकेप्रपंचेसातितद्रहितत्वंब्रह्मणोवक्तुंरूप
इति ॥ स्वेमहिम्नीति ॥ कस्मात्पुनः कारणात्पृथिव्यादिषुनतिष्ठतितत्राह ॥ नैतत्समुद्रेसलिलंपंचभूतात्मकंदेहंबिभर्त्ति ॥ स
लिलशब्दोभूतपंचकोपलक्षणार्थः ॥ यथाआपएवससर्जादौतासुबीजमवासृजदित्यत्रापिअप्शब्दोभूतपंचकोपलक्षणार्थः ॥
श्रूयतेचपंचाग्निविद्यायां ॥ पंचम्यावाहुतामापः पुरुषवचसोभवंतीति ॥ अपामेवपुरुषशब्दवाच्यत्वं ॥ एतदुक्तंभवति ॥ यदि
ब्रह्मणः संसारांतर्वर्त्तित्वंभवेत् ॥ तदासंसारानुप्रविष्टत्वात्घटादिवद्दिग्रूपादिमत्वमन्यस्मिंश्चावस्थानंभवेत् ॥ इदंतुपुनरपू

नपृथिव्यांतिष्ठतिनांतरिक्षेनैतत्समुद्रेसलिलंबिभर्त्ति ॥ २० ॥ नतारकासुनचविद्युदाश्रितंनचाभ्रेषु
दृश्यतेरूपमस्य ॥ नचापिवायौनचदेवतासुनैतच्चंद्रेदृश्यतेनोतसूर्ये ॥ २१ ॥ नैवर्क्षुनैतद्यजुष्षुनाप्यथ
र्वसुनदृश्यतेवैविमलेषुसामसु ॥ रथंतरेबृहद्रथेवापिराजन्महाव्रतस्यात्मनिदृश्यतेतत् ॥ २२ ॥

र्वादिलक्षणत्वात्संसाराननुप्रविष्टमेवब्रह्मतस्माद्रूपादिरहितमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ कस्यकुत्राप्युपलभ्यतइत्याह ॥ नैवेति ॥
ज्ञानंचसत्यंचेत्युपक्रम्यमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येतियेगुणाः उक्तास्तत्संयुक्तस्यात्मनिदृश्यतेतत्परंब्रह्मनघटादिवदियत्तयासिध्य
ति ॥ अपित्वात्मन्येवात्मतयासिध्यतीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इदानींतत्स्वरूपंतद्दर्शनंतत्फलंचश्लोकद्वयेनिर्दिशति ॥ अवारणीय
प्रपंचादन्यत्वमुक्त्वानामप्रपंचादप्यन्यत्वमाह नैवर्क्षुइत्यादिना तदित्यनेनअर्थात्ब्रह्मणोनामनिर्दिश्यते विमलेषुवैश्वानरसामादिषु रथंतर
बृहद्रथेचपृष्ठ्यसामनी एतत् न दृश्यते ॥ २२ ॥ अवारणीयंअनतिक्रमणीयं अहेयत्वात् तमसः अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात्पराचीनं

ततब्रह्मअप्येति गच्छति प्रलयांतेकालोपितत्रलीयतइत्यर्थः अणीयइतिदुर्लक्ष्यं अत्यंताव्हितेनग्राह्यं महच्चपर्वतेभ्यइतिउपलक्षणंसर्वस्यमिति ॥ यदीदंमहाव्रतस्यात्मनिदृश्यतेतदवारणीयंब्रह्मसर्वगतत्वात् ॥ तमसोऽज्ञानात्परस्तात् तद्ब्रह्मकर्मभूतंअंततोभ्येतिप्रविशति ॥ विनाशकालेप्रलयकाले ॥ जगदितिशेषः ॥ तथाअणीयसामपिअणीयरूपं ॥ पर्वतेभ्योपिमहत्स्वरूपं ॥ श्रूयतेच ॥ अणोरणीयान्महतोमहीयानिति ॥ २३ ॥ दृश्यंतेचयेअणुत्वमहात्वादयोलोकेतदेतत्सर्वजगत्अन्होरूपेणप्रकाशरू

अवारणीयंतमसःपरस्तात्तदंततोभ्येतिविनाशकाले ॥ अणीयरूपंचतथाप्यणीयसांमहत्स्वरूपंत्वपिपर्वतेभ्यः ॥ २३ ॥ तदेतदन्हासंस्थितंभातिसर्वंतदात्मवित्पश्यतिज्ञानयोगात् ॥ तस्मिन्जगत्सर्वमिदंप्रतिष्ठितंयएतद्विदुरमृतास्तेभवंति॥२४॥ इतीश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैय्यासिक्यामुद्योगपर्वणिकेधृतराष्ट्रसनत्कुमारसंवादेश्रीसनत्सुजातीयेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पेणब्रह्मणिसंस्थितंतदात्मत्वेनैवावभाति ॥ श्रूयतेच ॥ तस्यभासासर्वमिदंविभातिइति ॥ येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिच ॥ तत्ब्रह्मआत्मवित्पश्यति ज्ञानयोगात्नकर्मयोगेन ॥ तस्मिन्नेवपरमात्मानिजगत्सर्वंप्रतिष्ठितंयेएतद्विदुरमृतास्तेभवंति ॥ २४ ॥

इतिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्य श्रीशंकरभगवतःकृतौसनत्सुजातभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

सर्वस्मादपिमहदित्यर्थः ॥ २३ ॥ तदेतादिति तस्मिन्निदंजगत्प्रतिष्ठितंरज्ज्वामुरगवल्लीनंतद्येविदुस्तेअमृताःमुक्ताभवंति ॥ २४ ॥ इति उद्योगपर्वणिनैलकंठीयेभारतभावदीपेसनत्सुजातीयेटीकायांतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

पूर्वाध्यायांते ब्रह्मणोरूपं निर्दिश्यशून्यवदेवनिर्धर्मकंशून्यभावस्यापिप्रकाशकंसद्रूपं ब्रह्मप्रत्यगभिन्नत्वेनज्ञेयमस्तीत्यस्मिन्नर्थेमंत्रानुदाहरतियोगि
प्रत्यक्षंचपुनःपुनःप्रमाणत्वेनोपन्यस्यति यत्तच्छुक्लमित्यादिनाऽध्यायेन यत्तच्छुक्लंबीजमिवबीजंविश्वोत्पत्त्यादिमूलकारणंसर्वचेष्टाप्रवर्तकंआ
नंदरूपं महत्वृत्तिरूपोपाधिशून्यं ज्योतिर्ज्ञप्तिमात्रं दीप्यमानं अर्कादिरूपेण महद्यशोनामकं यत्देवाइंद्रियाणिउपासंतेअनुसरंति तस्मा
देवमूलकारणात्सूर्योजगत्प्रसवधर्मामायोपाधिरीश्वरोविराजते तथाचश्रुतयः आनंदाद्ध्येवखल्विमानिभूतानिजायंते आनंदेनजातानिजीवंतिआनं

अथचतुर्थोध्यायः॥ अवारणीयंतमसःपरस्तादित्यादिनाब्रह्मणोरूपंनिर्द्धार्य्यतदात्मवित्पश्यतिज्ञानयोगादितिज्ञानयोगेनात्मदर्श
नमुक्तं॥पुनरपितस्यस्वरूपंदर्शयित्वायोगिनस्तद्रूपंपश्यंतीत्याह॥यत्तदिति॥यद्ब्रह्मात्मवित्पश्यतिज्ञानयोगात्यद्ज्ञात्वाअमृताभवं
तितच्छुक्लंशुद्धमविद्यादिदोषरहितं ॥महज्ज्योतिःसर्वावभासकत्वात् ॥श्रूयतेच॥तस्यभासासर्वमिदंविभातीति॥दीप्यमानंभ्राजमानं

सनत्सुजातउवाच ॥ यत्तच्छुक्लंमहज्ज्योतिर्दीप्यमानंमहद्यशः ॥ यद्वैदेवाउपासंते
यस्मादर्कोविराजते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥ १ ॥

महद्यशः॥श्रूयतेच॥तस्यनाममहद्यशइत्यादि ॥ यद्वैब्रह्मदेवाइंद्रादयःउपासंते॥श्रूयतेच॥तद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत
मिति॥यस्मात्परंज्योतिषोब्रह्मणअर्कादिज्योतिर्विराजतेयेनसूर्यस्तपतितेजसेद्धइतिश्रुतेः ॥ एवंभूतंपरमात्मानंसनातनंभगवंतंयो
गिनएवपश्यंति ॥ नपुनर्ज्ञानयोगरहिताः ॥१॥ इदानींपरस्मादेवब्रह्मणोहिरण्यगर्भाद्युत्पत्तिंदर्शयति ॥शुक्लादिति॥ शुक्लात्शुद्धात्
दंप्रयंत्यभिसंविशंतीति कोह्येवान्यात्कःप्राण्यात् यदेषआकाशआनंदोनस्यात् येनसूर्यस्तपतितेजसेद्धः नतस्येशेकश्चनतस्यनामहद्यशःनप्राणे
ननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रितौ प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरित्यादयः तंपरमात्मानंयोगिनः चित्त वृत्तिनिरो
धेनभगवंतंसर्वैश्वर्यवंतंसंप्रज्ञाते असंप्रज्ञातेतुसनातनंअखंडैकरसं पश्यंतीतिसर्वत्रज्ञेयं योगेनैवतंपरमात्मानंपश्येन्नान्यथा यथाहदक्षःस्वसंवेद्यंहि
तद्ब्रह्मकुमारीस्त्रीसुखंयथाअयोगीनैवजानातिजात्यंधोहियथाघटमिति ॥१॥ अस्यैवमंत्रस्यविवरणार्थाउत्तरेमंत्राः शुक्लात्आनंदात् तंप्राप्येत्यर्थः

ब्रह्मजगतोबृंहकंपरमव्योमाख्यंअव्याकृतंवाऽवस्तुसदपिचैतन्यप्रतिबिंबंप्राप्यप्रभवतिजगज्जन्मादिकार्येसमर्थंभवति तेनैवचवर्द्धते अतस्तच्छुक्लं ज्योतिषांसूर्यादीनांमध्येंऽतःस्थित्वातपतिप्रकाशतेतथाचगीता यदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलं यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति अतत्तंअन्येनाप्रकाशितंस्वयंज्योतिरित्यर्थः तापनंसूर्यादीनामपिभयप्रदं भीषास्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावतिपं चमइतिश्रुतेः ॥२ ॥ ईश्वरस्यापिजीवत्वेउपाधिसंबंधएवकारणमित्युक्तं तत्रकिंउपाधिभिःकृत्स्नंब्रह्मउपाधीयतेउतब्रह्मणोंऽशाएवोपधीयंते आद्ये

पूर्वोक्तात्ब्रह्मणोहिरण्यगर्भाख्यंब्रह्मप्रभवतिउत्पद्यते ॥ अथोत्पन्नंब्रह्मशुक्लेनवर्धतेविराडात्मना॥ तत्शुक्लंशुद्धंब्रह्मज्योतिषामादि त्यानांमध्येतैरतप्तमप्रकाशितंसत्तपतिस्वयमेवप्रकाशतेतेषामपितापकंप्रकाशकं ॥ सयोन्यानवभास्यःससर्वावभासकःस्वयमेव भासते ॥ तंभगवंतंयोगिनएवपश्यंति ॥ २ ॥ इदानींपूर्णवाक्यार्थंकथयति ॥ पूर्णादिति ॥ पूर्णाद्देशतःकालतोवस्तुतश्चअप

शुक्लाद्ब्रह्मप्रभवतिब्रह्मशुक्लेनवर्द्धते ॥ तच्छुक्लंज्योतिषांमध्येऽतप्तंतपतितापनं ॥
योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥२॥ पूर्णात्पूर्णमुद्धरंतिपूर्णात्पूर्णंप्रचक्षते ॥

रिच्छिन्नात्परमात्मनःपूर्णमेवोद्धरंति ॥ जीवरूपेणयत्पूर्णात्पूर्णमुद्धृतंजीवात्मनाअतःपूर्णादेवसमुद्धृतत्त्वात् ॥ इदमपिजीवस्व रूपंपूर्णमेवप्रचक्षतेविद्वांसः ॥ तथाहरंतिपूर्णात्जीवात्मनावस्थितात्पूर्णमात्मस्वरूपमात्रंदेहेंद्रियाद्यनुप्रविष्टंदेहेंद्रियादिभ्योनि ष्क्रम्यतत्साक्षिणंसर्वांतरंदेहद्वयादुद्धरंतीत्यर्थः॥अतउद्धृतंतेनैवमूलभूतेनपूर्णानंदेनावशिष्यते तेनैवपूर्णानंदेन ब्रह्मणासंयुज्यते ॥

जीवबहुत्वानुपपत्तिः अंत्येब्रह्मणीनिष्कलत्वानुपपत्तिः अंशस्यांशित्वायोगाज्जीवेशयोरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णात्व्यापका त्चिदाकाशात्पूर्णंचित्प्रतिबिंबभूतंजीवरूपंउद्धरंतिपृथक्कुर्वंति प्राणादयउपाधिदर्पणाः ननुउपाधीनांपृथक्सत्त्वेपूर्णस्यपूर्णत्वमेवव्याहन्येते त्याशंक्याह पूर्णादिति पूर्णात्पूर्णं प्रचक्षते अयंभावः घटाकाशन्यायेनोपाध्युपाधेययोः परस्परपारिच्छेदकत्वेन्यतरस्यापिपूर्णत्वंनयुज्यतेऽ तउपाधिरप्यध्यस्तएवतथाचाधिष्ठानाध्यस्तयो र्विषमसत्ताकत्वान्नपरस्परपारिच्छेदकत्वंकिंत्वितरेतरतिरोधायकत्वमेवास्तीतिस्वस्वप्रतीतिकालेद्व

योरपिपूर्णत्वं प्रतियोगितस्तदानीमदर्शनातकल्पितउपाधिर्जीवेश्वरभेदहेतुरित्यर्थः यदातुपूर्णानिप्राणादीनिब्रह्मण्यध्यस्तानिततः सकाशात् हरंतिसम्यगवेक्षणेनदूरीकुर्वंतिरज्जुतइवसर्पंतदाजीवेशभेदनिमित्तस्योपाधेरभावात्पूर्णंब्रह्मैवावशिष्यते यथोक्तंविष्णुपुराणे विभेदजनकेऽज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते आत्मनोब्रह्मणाभेदमसंतंकःकरिष्यतीति एवंचअंशांशित्वरूपेणजीवेशयोर्भेदानुपगमादनुपचरितस्तयोरभेदप्रतिपादकस्तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्माब्रह्मेत्यादिरागमइतिसिद्धं यत्पूर्णंशिष्यतेतंभगवंतंयोगिनःपश्यंति ॥ ३ ॥ स्पष्टोर्थः श्लोकः ॥ ४ ॥ आपइति

चित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवशिष्यतइत्यर्थः ॥ पूर्णमेवावशिष्यतइतिवापाठः ॥ यदादेहेंद्रियादिभ्योनिष्क्रम्यतत्साक्षिणंसर्वांतरंदेहद्वयादुद्धरंति ॥ तदापूर्णमेवावशिष्यतइत्यर्थःतथाचश्रुतिः पूर्णमदःपूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ॥ पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यते ॥ अस्यायमर्थः ॥ पूर्णमदस्तच्छब्दवाच्यंजगत्कारणंब्रह्मपूर्णमिदंत्वंशब्दनिर्दिष्टंप्रत्यगात्मस्वरूपं

हरंतिपूर्णात्पूर्णंचपूर्णेनैवावशिष्यते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥ ३ ॥ यथाकाशेवकाशोस्तिगंगायांवीचयोयथा ॥ तद्वच्चराचरंसर्वंब्रह्मण्युत्पद्यलीयते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥ ४ ॥ आपोथाद्भ्यःसलिलंतस्यमध्येउभौदेवौशिश्रियातेंऽतरिक्षे ॥

कथमनयोस्तत्त्वंपदार्थयोःपूर्णत्वमितिचेत्तत्राह ॥ पूर्णादनवछिन्नात्पूर्णमेवउदच्यते ॥ जीवेश्वररूपेण यस्मात्तस्मादनयोः पूर्णत्वमित्यर्थः ॥ पूर्णस्यतत्त्वात्मनावस्थितस्यपूर्णरूपमादायतत्त्वंपदार्थयोः शोधनंकृत्वाशोधितपदार्थःसान्नित्यर्थः ॥ पूर्णमेवब्रह्मावशिष्यतेब्रह्मैवभवतीत्यर्थः ॥ यःपूर्णस्वरूपस्तंपरमात्मानंयोगिनएवपश्यंति ॥ ३ ॥ स्पष्टोर्थः श्लोकः ॥ ४ ॥

सलिलस्यसलिलमिवसलिलंएकरसंब्रह्मसलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीतिश्रुतिप्रसिद्धं तस्यमध्येस्थिताभ्योऽद्भ्यःअबुपलक्षितेभ्यः पंचमहाभूतेभ्यःसकाशादुत्पन्नाः आपःपांचभौतिकंदेहंअंतरिक्षेहृदयाकाशेशिश्रियातेश्रयतः कौ उभौदेवौचिद्रूपत्वेनद्योतमानौजीवेश्वरौसुप्तिप्रलययोः क्रमेणतंद्रावंतौताभ्यामन्यःअतंद्रितः निर्मार्यः सवितुः जगत्कारणस्यविवस्वान् वसआच्छादने वस्वान्आच्छादनवान्तद्विपरीतोविवस्वान्

अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः संततमनुदितानस्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतः उभौजीवेश्वरौपृथिवींदिवंचबिभर्ति । आसध्रीचीः सविषूचीर्वसानाविति
पाठसःशुक्लसंज्ञः शुद्धआत्मा कीदृशौउभौदेवौ सध्रीचीःविषूचीश्चआवसानौदिशःउपदिशश्चपटवद्वसानौ दिगंतपर्यंतविस्तीर्णावित्यर्थःव्यवहिता
श्चेतिछांदसंक्रियोपसर्गयोर्व्यवधानं शेषंप्राग्वदेव ॥ ५ ॥ चक्रेइति ॥ रथस्यशरीरस्य रथःस्यंदनदेहयोरितिविश्वः अध्रुवस्यविनाशिनोपिअव्ययंअ

इदानींद्वासुपर्णाविति मंत्रार्थंकथयति ॥ आपइति ॥ यस्मात्परमात्मनः आपः प्रथमंसृष्टाः ॥ तथाचाहमनुः ॥ आपएवससर्ज्जादावि
ति ॥ भूतपंचकोपलक्षणार्थोऽब्शब्दः ॥ अनेनसूक्ष्मसृष्टिरभिहिता ॥ अथानंतरंअद्भ्यः पूर्वमेवसृष्टाभ्यः सलिलंभूतपंचकंभूतपंच
कात्मकंस्थूलदेहादिकंसृष्टम् ॥ तस्यसलिलस्यदेहात्मनावस्थितस्यमध्येंतरिक्षेहृदयाकाशेउभौजीवपरमात्मानौदेवौद्योतनस्वभावौशि
श्रियातेवर्तेते ॥ नकेवलमंतरिक्षेशिश्रियाते ॥ आदध्रीचीःसविषूचीर्वसानौ ॥ आभिमुख्येनध्रियमाणाःअवस्थिताःताःअंचंतीत्यादध्री
च्योदिशः प्राच्याद्याः सविषूचीः उपदिशोविष्वग्गमनात् ताभिः सहवर्ततइतिसविषूच्यः प्राच्याद्याः सर्वादिशोवसानौआछादयंतौउ

**आदध्रीचीः सविषूचीर्वसानावुभौबिभर्तिपृथिवींदिवंच ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसना
तनं ॥ ५ ॥ चक्रेरथस्यतिष्ठंतंध्रुवस्याव्ययकर्मणः ॥ केतुमंतंवहंत्यश्वास्तंदिव्यमजरंदिवि ॥**

भौबिभर्तिपृथिवींदिवंच ॥ एकोजीवः आत्मनः स्वाभाविकाचित्सदानंदाद्वितीयंब्रह्मात्मत्वमनवगम्यानात्मनिदेहादौआत्मभाव
मापन्नः पृथिवींभूतभौतिकलक्षणंकर्मफलानुरूपंसुखदुःखात्मकंदेहादिकंबिभर्ति ॥ अपरोदिवंद्योतनात्मकंस्वात्मरूपंबिभर्ति ॥
श्रूयतेच ॥ द्वासुपर्णाविति ॥ यःस्वात्ममाययास्वात्मानंप्राणाद्यनंतरंकृत्वांतरमनुप्रविश्यअभिपश्यन्नास्तेतंभगवंतंयोगिनएवपश्यंति
॥ ५ ॥ इदानींज्ञानिनः स्वात्मावस्थानंदर्शयति ॥ चक्रइति ॥ ध्रुवस्याव्ययकर्मणः परमेश्वरस्यचेश्वरात्मनावस्थितस्यरथस्यश
विनाशिकर्मयस्यतस्यअव्ययकर्मणः चक्रेचक्रवच्चालकेप्राक्कर्मणिनिमित्तेसतितिष्ठंतः कर्माधीनाइत्यर्थः अश्वाःइंद्रियाणिशरीररथंविषयदेशंप्रतिनयं
तः केतुमंतंप्रज्ञावंतंजीवं किंज्ञानेऽस्मात्तुन् तंपरमात्मानंप्रतिवहंति वहतिर्द्विकर्मावश्यैरिंद्रियाश्वैर्देहरथेयोजितैःजीवःपरमात्मतांनीयते अन्यथाश

रीरेनष्टेपितत्कृतंकर्मनक्षीयते ऽतःशरीरांतरेणसद्यएवबद्धयते दिव्यंअलौकिकंअहंप्रत्ययविषयादन्यमशनायाद्यतीतमित्यर्थः अजरमितिसर्वविकारप्रतिषेधःदिविहार्दाकाशे ॥ ६ ॥ अस्यरूपंआकृतिःसादृश्येनतिष्ठति अनुपमस्वरूपमित्यर्थःनचक्षुषेतिसर्वेंद्रियगोचरत्वंनिषिध्यतेअशब्दमस्पर्शम

रीरस्यत्रैलोक्यात्मनावस्थितस्यचक्रेचंक्रमणात्मकेदेहेतिष्ठंतंकेतुमंतंप्रज्ञावंतमतएवदिव्यंअप्राकृतंअजरंजरामरणादिधर्मविवर्जितं ॥ दिवियोतनात्मके अनुदितानस्तमितज्ञानात्मनावस्थितेपूर्णानंदेब्रह्मणिवहंत्यश्वाः इंद्रियाणि ॥ एतदुक्तंभवति ॥ यद्यपींद्रियाणिस्वभावतोविषयेष्वेववर्त्तंते ॥ तथापिविज्ञानसारथिनासमाकृष्यमाणानिकेतुमंतंपुरुषंदिविवहंति ॥ नपराग्विषयइति ॥ तदुक्तंकठवल्लिषु ॥ आत्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथमेवतु ॥ बुद्धिंतुसारथिंविद्धिमनःप्रग्रहमेवच ॥ इंद्रियाणिहयानाहुर्विषयांस्तेषुगोचरान् ॥आत्मेंद्रियमनोयुक्तंभोक्तेत्याहुर्मनीषिणइत्यादिना ॥ यत्रपरमात्मानिवहंतितंभगवंतंयोगिनएवपश्यंति ॥६॥ नानेनसदृशंकिंचिद्विद्यतइत्याह ॥नसादृश्यइति ॥ अस्यपरमात्मनोरूपंनसादृश्येतिष्ठति ॥ नान्येनसादृश्यंवर्त्ततेनानेनसदृशंकिंचिद्विद्यतइत्यर्थः॥श्रूयतेच॥ नतस्यप्रतिमाअस्तिय

योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥ ६ ॥ नसादृश्येतिष्ठतिरूपमस्यनचक्षुषापश्यतिकश्चिदेनं ॥ मनीषयाथोमनसाहृदाचयएनंविदुरमृतास्तेभवंति ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥ ७ ॥

स्यनाममहद्यशइति ॥ अतएवोपमाद्यविषयत्वं ॥ तथाचनचक्षुषापश्यतिकश्चिदप्येनंसर्वांतरंपरमात्मानं ॥ कथंतर्हिपश्यंति ॥ मनीषयाअध्यवसायात्मिकयाबुद्धया ॥ मनसासंकल्पविकल्पात्मकेन ॥ हृदाचहृदयेनचसाधनभूतेन ॥ हृदयंविनानान्यत्रपरमात्मनउपलब्धिःसंभवतीतिमत्वाहृदाचेत्युक्तं ॥ अथवानकेवलंमनोबुद्धिमात्रेणअपिचहृदाहृदयस्थेनचपरमेश्वरेणानुगृहीताःसंतोयएनंपरमात्मानंविदुरयमहमस्मीतितेअमृताअमरधर्माणोभवंति ॥ अथवाहृदाहृदयेनपरमात्मना ॥ तथाचहृत्स्थेपरमात्मनिहृदयशब्दंनिर्वक्तिसवाएषआत्माहृदितस्यैतदेवनिरुक्तं ॥ हृदयमिति ॥ तस्माद्धृदयमिति॥अहरहर्वाएवंवित्स्वर्गंलोकमेतीतिश्रुतिः ॥ तरूपमव्ययमितिरूपादिहीनत्वश्रुतेः मनीषया[illegible]मितितस्यकरणत्वश्रुतेः हृदाहृदुपलक्षितेदेशेनिगृहीते

78

नमनसायेएनंविदुःतेअमृताःमुक्ताभवंति ॥ ७ ॥ तदवेदनेसंसारानुच्छेदमाह द्वादशेति द्वादशसंख्याःपूगाःसमुदायायस्यांतांद्वादशपूगां तेच चित्तादिपूगःस्मरणादिपूगःश्रोत्रादिपूगःश्रवणादिपूगः॥वागादिपूगोवचनादिपूगःशब्दादिपूगोवियदादिपूगः॥१॥प्राणादिपूगःश्वसनादिपूगःसंस्कारपूगःसुकृतादिपूगः॥एतैर्महापूगवरैरविद्यानद्यामधश्चोपरिचैतिजीवः॥२॥ तादृशींनित्यप्रवाहवर्तीसारितमविद्याख्यांपिबंतस्तत्कृतैरिष्टैःपुत्रपश्वादिभिर्लथातदधीनामात्मासिद्धिंदर्शयति ॥ यस्यदेवेइति ॥ एवंयंविदित्वाअमृताभवंति ॥ तंयोगिनएवपश्यंति ॥ ७ ॥ इदानीमिंद्रियाणां विषयेषुप्रवृत्तिरनर्थायेत्याह ॥ द्वादशेति ॥ येद्वादशपूगाः कर्मज्ञानेंद्रियाणिएकादशंमनः द्वादशीबुद्धिः॥ तेषामनेकपुरुषापेक्षयैकैकस्यपूगत्वमुच्यते ॥ सरितः सरणशीलाः॥ देवरक्षिताः देवेनपरमात्मनारक्षिताः ॥ मधु विषयंमधु ॥ईशतेनियमयंति ॥ असांकर्यैणस्वंस्वंविषयमनुभवंतीत्यर्थः ॥ यदैवमनुभवंतितदापितदनुविधायिनोविषयपराः संचरंतिघोरंसंसारं ॥ तस्मादिंद्रियाणिविष

द्वादशपूगाः सरितोदेवरक्षिताः ॥ मध्वीशतेतदनुविधायिनस्तदासंचरंतिघोरं ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति भगवंतंसनातनं॥ ८ ॥ तदर्द्धमासंपिबातिसांचितंभ्रमरोमधु ॥ ईशानःसर्वभूतेषुहाविर्भूतमकल्पयत् ॥

येभ्यः उपसंहृत्यस्वात्मन्येववशंनयेदित्यर्थः ॥ येनरक्षितामध्वीशतेतंदेवंयोगिनएवपश्यंति ॥ ८ ॥ किंचदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोस्तत्राभिधानं ॥ तदर्द्धेति ॥ यथामधुकरोभ्रमरोऽर्द्धमासोपार्जितंमधुअर्धमासंपिबति ॥ एवमसावपिभ्रमरः भ्रमणविषयत्वात्संसारीतद्विषयमधुअर्द्धमाससंचितमर्द्धमासंपिबति ॥ पूर्वजन्मसंचितंकर्मअन्यस्मिन्जन्मनिभुंक्तइतियावत् ॥ भवेदप्यैहिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः कर्मानंतरभावित्वात्कथंपुनरामुष्मिकफलात्कर्मणः फलसिद्धिः॥ कर्मणोविनाशित्वादित्याशंक्याह ॥ ईशानइतिभवेदयं ब्धैस्तृप्यंतः देवैश्चक्षुरादीनामनुग्राहकैः सूर्यादिभिस्तत्तद्विषयदर्शनद्वारा ऽनेकसंस्कारसंतातिंसंतन्वानैः रक्षितांदेवरक्षितां तेजीवाः तस्याअविद्यानद्याः मधुपुत्रपश्वादिकंमधुरंफलंईक्षंतः पश्यंतस्तल्लिप्सया घोरंमहाभयंकरंसंचरंतिऊर्ध्वाधोमार्गेषुपुनः पुनरावर्ततइत्यर्थः इहयत्राधिष्ठानेसंचरंतितंपरमेश्वरंयोगिनःपश्यंति॥ ८ ॥ ननुइहकृतस्यकर्मणः कृत्स्नस्यअमुत्रैवभोगात्कर्मशेषाभावेकुतःपुनरावृत्तिः किंतुमुक्तिरेवभव

तीत्याशंक्याह तदर्धेति तन्मधुकर्मफलंअर्धमासंअर्धमासश्चंद्रोयस्मिन्भोग्यत्वेनतत्अर्धमासंभवति तथाहि तेषांसोमोराजान्नं तंदेवाभक्षयंतीतिश्रु
त्याऽमुत्रगत्वादेवभावंप्राप्ताइष्टादिकारिणःसोमस्थममृतंपिबंतीतिदर्शितं तथाचभ्रमरोजीवःइतस्ततोभ्रमणशीलः अमुत्रसोमरूपमर्धकर्मफलंभुक्त्वे
शेषेणात्रावर्त्ततइत्यर्थः संचितमित्यनेनआमुष्मिकफलभोगानंतरंऐहिकफलभोगवासनाप्यस्तीतिसूचितं द्विविधंहिकर्म किंचिदामुष्मिकफलंकिं
चिदैहिकफलं तत्रैकंभुक्त्वाइतरार्थमत्रावतरतीतिश्लिष्टं श्रुतिश्च यावत्संपातमुषित्वाऽथैतमेवाध्वानंपुनर्निवर्ततेतद्यइहरमणीयचरणाअभ्याशोहतेरम

दोषः यदिकेवलात्कर्मणः फलसिद्धिःस्यात्ईशानः परमेश्वरः कृतप्रयत्नापेक्षःसन् सर्वेषुप्राणिषुप्राणाग्निहोत्रस्येतरस्यचतत्कर्मानुसा
रेणहविर्भूतमन्नादिकमकल्पयत् ॥ यःईशानः सर्वभूतेषुहविर्भूतमकल्पयत्तंयोगिनएवपश्यंति ॥ ९ ॥ किंच ॥ किमेतेमध्वाशि
नोबभ्रम्यमाणाः परिवर्ततएवसर्वदाकिंवाज्ञानंलब्धामुक्ताभवंतीत्याशंक्याह ॥ हिरण्यपर्णमिति ॥ हितंचरमणीयंचभवतितेनाहिर

योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनं ॥९॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमामिपद्यह्यपक्षकाः ॥ तत्रैवपक्षिणो
भूत्वाप्रपतंतियथासुखं ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभ० ॥ १० ॥ अपानंगिरतिप्राणःप्राणंगिरतिचंद्रमाः ॥

ण्यमित्याचक्षते ॥ येअपक्षकाः ज्ञानपक्षरहिताः मध्वाशिनःपरिवर्त्तंते ॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्य ॥ हितंचरमणीयंचेतिहिरण्यं
हितंचरमणीयंचपर्णंयस्याश्वत्थस्य ॥ तथाचाहभगवान्वासुदेवः ॥ छंदांसियस्यपर्णानीति ॥ हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यारुह्यचवेद
संयोगिब्राह्मणादिदेहंप्राप्येत्यर्थः ॥ तत्रैवब्राह्मणादिदेहेपक्षिणोज्ञानिनोभूत्वातथाचब्राह्मणाः ॥ येवैविद्वांसस्तेपक्षिणोयेअविद्वांस

णीयांयोनिमापद्यंतेकपूयचरणाःकपूयांयोनिमापद्यंतइत्याह संपातःकर्म चरणंकर्मशेषः अभ्याशोहशीघ्रमेवेतिश्रुतिपदानामर्थः यएवंविधोजीवः
सएवईशानःअंतर्यामीसर्वभूतेषुतिष्ठतिसएवचहविर्भूतंहविर्भिःसिद्धंयज्ञंचकल्पितवान् वेदस्यवैदिकमार्गस्यचप्रवर्तकइत्यर्थः एतेनत्वंपदार्थस्यतत्प
दार्थाभेदउक्तः योयज्ञंअकल्पयत्तंयोगिनः पश्यंति ॥ ९ ॥ ननुईश्वरस्यजीवभावेकिंकारणमतआह हिरण्येति हिरण्यानिहरणशीलानिआपात
रमणीयत्वात्पर्णानीवपर्णानिअवयवाः स्त्रीपुत्रादयोयस्यतंहिरण्यपर्णंअश्वत्थंनश्वोपितिष्ठतीत्यश्वत्थोनश्वरः अविद्यावृक्षः तमभिपद्यप्राप्यअपक्ष

80

काः नसंतिपक्षाःउत्क्रमणहेतवउपाधयः प्राणरूपायेषांतोचिदात्मानः तत्रअविद्यायांपक्षिणोभूत्वाप्राणाद्युपाधिप्राप्त्याउत्क्रमणयोग्याभूत्वायथासुखंयथावासनंप्रपतंतितासुतासुयोनिष्वित्यर्थात् बहुवचनंऔपाधिकरूमभेदापेक्षयाश्रूयतेचप्राणोपाधिकमुत्क्रमणंचिदात्मनः प्रश्नोपनिषादिषोडशकलंपुरुषंप्रस्तुत्यसईक्षांचक्रेकास्मिन्वहमुत्क्रांतेउत्क्रांतोभविष्यामिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजतेति ॥१०॥ इदानींतद्दर्शनाभ्युस्तेअपक्षाइति ॥ प्रपतंतियथासुखं ॥ प्रयत्नंकृत्वामुक्ताभवंतीत्यर्थः ॥ यंज्ञात्वाप्रपतंतितंयोगिनएवपश्यंति ॥ १० ॥ इदानींयोगंदर्शयति ॥ अपानामिति ॥ अपानंगिरतिप्राणः उपसंहरति ॥ प्राणंगिरतिचंद्रमाःमनः उपसंहरति मनसश्चंद्रमाअधिदैवतंयस्मात्चंद्रशब्देनमनउच्यते ॥ तंचंद्रंमनआदित्योबुद्धिर्गिरति ॥ बुद्धेश्चाधिदैवतमादित्यः ॥ तमादित्यंबुद्धिंगिरतेपरःपरंब्रह्म ॥ एतदुक्तं भवति ॥ समाधिवेलायामपानंप्राणउपसंहृत्यप्राणंमनसिमनश्चबुद्धौबुद्धिंपरमात्मनि ॥ उपसंहृत्यस्वाभाविकचित्सदानंदा

आदित्योगिरतेचंद्रमादित्यंगिरतेपरः ॥ योगिनस्तंप्र० ॥ ११ ॥ एकंपादंनोत्क्षिपतिसलिलाद्धंसउच्चरन् ॥ तंचेत्सततमृत्विजंनमृत्युर्नामृतंभवेत् ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति भगवंतंसनातनम् ॥ १२ ॥ अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मालिंगस्ययोगेनसंयातिनित्यम् ॥

द्वितीयब्रह्मात्मनैवावतिष्ठतइत्यर्थः ॥११॥ इदानींपरस्यजीवात्मनावस्थानंदर्शयति ॥ एकामिति ॥ हंतिअविद्यांतत्कार्यमितिहंसः परमात्मा ॥ भूतभौतिकलक्षणात्संसारात्सलिलात्उच्चरन्ऊर्ध्वंचरन्संसाराद्बहिरेववर्त्तमानः एकंजीवाख्यंपादंसततंनोत्क्षिपति नोद्धरतिनोपसंहरति ॥ रूपंरूपंप्रतिरूपोवतिष्ठतइत्यर्थः ॥ श्रूयतेकठवल्लीषु ॥ एकस्तथासर्वभूतांतरात्मेति ॥ कस्मात्पुनरेकंपापायंयोगंसंक्षेपेणाह अपानमिति गिरतिउपसंहरतिस्वात्मनियोगशास्त्रोक्तरीत्या पार्ष्णिनागुदमापीड्यदंतैर्दंतानसंस्पृशन् ॥ दृढासनोऽपानवायुमुन्नयेच्चशनैःशनैः॥१॥तंप्राणेनैकतांनीत्वास्थिरंकृत्वाहृदंबरे॥चेतोमात्रेणतिष्ठेततच्चबुद्धौविलापयेत्॥२॥ चंद्रमाअत्रमनःआदित्योबुद्धिःपरःपरमात्माएवंयआदित्यंगिरतितंयोगिनःपश्यंति ॥ ११ ॥ ननुनित्यापरोक्षंब्रह्मयत्साक्षादपरोक्षादितिश्रुतेः अतः किंयोगेनेत्याशंक्याह एकमिति

हंसइवहंसः परमात्माशरीरवृक्षमारूढोपितेनअसंवद्धः सचतुष्पात् सोयमात्माचतुष्पादितिश्रुतेः चतुर्णांपादानांजाग्रत्स्वप्नसुषुप्ततुरियाख्या
नांमध्येएकंपादंतुरीयंनोत्क्षिपतिनप्रकाशयति कीदृशःसलिलात्निर्विशेषात्अतिगंभीरात्उच्चरन्उपर्येवपादत्रयेणचरन् तंतुरीयंपादंशिवमद्वैतंचतु
र्थंमन्यंतेसआत्मासविज्ञेयइतिश्रुतिप्रसिद्धं ऊर्ध्वायउपरितनायपादत्रयायविश्वतैजसप्राज्ञाख्यायतेषांचालनायेत्यर्थः संततंव्याप्तं तुरीयंत्रिषुसंतत
दंनोत्क्षिपतिइत्यत्राह ॥ जीवाख्यंपादंसततमृत्विजंसततयाजिनंयद्युत्क्षिपेत्स्वमाययास्वमात्मानंप्राणाद्यनंतभेदंकृत्वा ॥ अनुप्र
विश्यजीवात्मनायदिनानुतिष्ठेत्तदानमृत्युर्जननमरणादिलक्षणः संसारोभवेत्संसारिणोजीवस्याभावात् ॥ तथाअमृतममृतत्वंमो
क्षोनभवेत्॥अननुप्रविष्टस्यदर्शनासंभवात् । तथाचतदर्थमेवानुप्रवेशंदर्शयति ॥ रूपंरूपमिति ॥ तथाचाथर्वणीश्रुतिः ॥ एकंपा
दंनोत्क्षिपतिसलिलाद्धंसउच्चरन् ॥ सचेदुत्क्षिपेत्यानंदनमृत्युर्नामृतंभवेदिति ॥ एकंरूपंबहुधायःकरोतीतिच ॥ यःपादरूपेणजीवा

तमीशमीड्यमनुकल्पमाद्यंपश्यंतिमूढानविराजमानं ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति
भगवंतंसनातनं ॥ १३ ॥ गूहंतिसर्प्पाइवगह्वरेषुक्षयंनीत्वास्वेनवृत्तेनमर्त्यान् ॥

त्मनात्रिपादरूपेणचित्सदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितस्तंपरमात्मानंयोगिनएवपश्यंति ॥ १२ ॥ केनत्वुपाधिनापरःपादात्म
नाअवतिष्ठतइत्याशंक्यपरस्यैवलिंगोपाधिकंजीवात्मानंदर्शयति ॥ अंगुष्ठमात्रमिति ॥ सएवचित्सदानंदाद्वितीयांतरात्मासर्वभूतां
तरात्मापूर्णः पुरुषःपूर्णः परमात्मालिंगयोगेनअंगुष्ठपरिमाणः परिच्छिन्नः संयातिसंसरतिनित्यं ॥ कस्मात्पुनःकारणात्लिंगयोगे
नांगुष्ठमात्रः संसरतितत्राह ॥ योलिंगस्ययोगेनांगुष्ठमात्रः संसरतितमीशंसर्वस्येशितारं ॥ ईड्यंस्तुत्यं ॥ अनुकल्पंसर्वमनुप्रवि ॥३९॥
मित्युक्तेः नहिचैतन्यानुबंधंविनाविश्वादयः स्वकार्येप्रभवंतितंचेत्पश्यतितदामृत्युरमृतंचअज्ञानकृतंद्वयंसातिज्ञानेकालत्रयेपिनास्तीत्यर्थः यद्यपिनि
त्यापरोक्षंब्रह्मतथापिउपाधिविशिष्टेनैवरूपेणपरोक्षंनतुततोनिष्कृष्टरूपेणातस्तदापरोक्ष्याययोगोपेक्षितइत्यर्थः सततमृत्विजमितिपाठेऋत्विग्वत्
षादत्रयक्रियानिमित्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रेहृदयेप्रतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः एतेनहृदयपुंडरीकंध्यानस्थलमुपदिष्टंभवति पुरुषः

पूर्णः अंतरात्मावाह्यात्मभ्योन्नमयादिभ्यः पंचभ्यआंतरः लिंगस्यपंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियात्मकस्यलिंगशरीरस्यसंबंधेननित्यंसंयातिइहलोकपरलो कौजाग्रत्स्वप्नौवागच्छति तंईशंयमयितारं ईड्यंस्तुत्यं अनुकल्पंउपाधिमनुसर्वकार्येषुसमर्थं आद्यंमूलकारणंविराजमानंप्रत्यक्चैतन्यरूपेणप्रकाश मानमपिमूढाःनपश्यंति तंयोगिनःपश्यंति ॥१३॥ संन्यासंकृत्वापिवंचकानांसंगतिर्नकर्तव्येत्याह गूहंतीति यथासर्पाःखलाःपरमुद्वेजयंतोपिबिला श्यात्मनाअनुकल्पयतीत्यनुकल्पं ॥ आद्यंआदौभवं ॥ विराजमानंदीप्यमानं ॥ यस्मान्मूढाअविवेकिनः देहद्वयात्माभिमानिनोन पश्यंति ॥ तस्मादात्मनोब्रह्मभावानवगमात्संसरति ॥ यंमहात्मानंअपश्यंतः संसरतितंयोगिनएवपश्यंति ॥ १३ ॥ इदानीमिंद्रि याणांविषयाणांचानर्थहेतुत्वंदर्शयति ॥ गूहंतीति ॥ यथासर्पागव्हरेभ्योनिष्क्रम्यस्वेनवृत्तेनविषप्रदानेनमर्त्यान्नूक्षयंनीत्वागव्हरे षुगूहंतिस्वात्मानंप्रच्छादयंति ॥ एवंइंद्रियसर्पाः श्रोत्रादिषुशयनात्श्रोत्रादिभ्योनिर्गत्यस्वेनवृत्तेनविषयप्रदानेनमर्त्यान्नूक्षयं

तेविप्रमुह्यंतिजनाविमूढास्तैर्दत्ताभोगामोहयंतेभवाय ॥ योगिन०॥१४॥
नात्मानमात्मस्थमवेतिमूढः संसारकूपेपरिवर्ततेयः ॥ त्यक्त्वात्मरूपंवि
षयांश्चभुंक्तेसवैजनोगर्दभएवसाक्षात् ॥ योगिनस्तंप्र० ॥ १५ ॥

नीत्वागव्हरेषुगूहंतिस्वात्मानंप्रच्छादयंति ॥ तेविप्रमुह्यंति ॥ विषयविषाभिभूताविशेषेणमुह्यंतितद्व्यतिरिक्तंनकिंचिज्जानंतीत्यर्थः॥ तथाचश्रुतिः ॥ यथाप्रिययासंपरिष्वक्तइति ॥ तैरिंद्रियैर्दत्ताःविषकल्पाभोगाः विषयाः मर्त्यान्मोहयंतेपुनः पुनर्मोहहेतवोभवंति यदिदंविषयैर्विमोहनंतद्भवायगर्भजन्मजरामरणसंसारायभवति ॥ यमीड्यमनुकल्पमाद्यंअदृष्ट्वाविषयविषांधामुह्यंतितंयोगिनएव पश्यंति ॥ १४ ॥ संमतिमाह ॥ नात्मानमिति ॥ मूढः आत्मानात्मविवेकशून्यः पुमान्आत्मस्थंआत्मानितिष्ठंतंनजानातिसए वौनिलीयआत्मानंगूहंतितद्वत्तेषुवाह्यतोरमणीयेषुतेषांसमीपेविमूढाःजनाःमुह्यंतिअतःसम्यक्परीक्षितैःसहैवसंगतिर्यल्लाभायकर्तव्यातंयोगिनःपश्यं ति ॥१४॥१५॥ नन्वंगुष्ठमात्रस्यहृदयेस्थितस्यहृदयतापेनतापप्राप्तिरपिस्यात्तथाचतापस्वभावस्यकुतोमुक्तिरित्याशंक्यतस्यकदाचिदपितापोनास्ती

त्याह असाधनाइति मानुषेषुसंघाताभिमानिषुजीवेषुकेचिदसाधनाः शमादिहीनाःकेचित्ससाधनास्तद्युक्तावाभवंतुतत्स्थंएतद्ब्रह्मसमानंनिर्विकारंअसं
गोह्ययंपुरुषइत्यसंगत्वश्रुतेः एवंमुक्तबद्धयोरपीत्याहसमानमितिकस्तर्हिमुक्तेषुविशेषइत्यतआह मुक्ताइति तत्रतेषुमध्येमुक्ताःमध्वःमधुनः ब्रह्मरस
स्यउत्संउत्कर्षपरांकाष्ठांसमापुःसंप्राप्ताः अयंभावःअवस्थांतरगतस्यदुःखस्यावस्थांतरेऽदर्शनादुपाधिधर्मएवदुःखंभ्रांत्याउपहितेपिभातिस्फटिकेइव

वाहमितिअतःकारणात् संसारकूपेसंसारएवकूपस्तस्मिन्परिवर्तते ॥ श्वशूकरादियोनिंप्राप्नोति ॥ अपरोक्षात्मचैतन्यंदेहादिदो
षरहितंसर्वावभासकं ॥ येनसूर्यस्तपतिसएवतत्स्वरूपंपरित्यज्यानित्यान्विषयानभोगान्भुंक्तेसजनोनतर्हिकिंसाक्षाद्गर्दभएव ॥एवं
विधंपूर्वोक्तमात्मानंयोगिनएवपश्यंति ॥ १५ ॥ ज्ञानिनांमोक्षस्वरूपमाह ॥ असाधनावेति ॥ येअसाधनाःशमदमादिसाधनरहि
ताः ॥ येचशमदमादिसाधनयुक्ताः ससाधनास्तेषुसमानंसाधारणमात्मस्वरूपंदृश्यतेमानुषेषु ॥ तथासमानममृतस्यमोक्षस्यइतरस्य

असाधनावापिससाधनावासमानमेतत्दृश्यतेमानुषेषु ॥ समानमेतद
मृतस्येतरस्यमुक्तास्तत्रमध्वउत्संसमापुः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति० ॥
॥ १६ ॥ उभौलोकौविद्ययाऽव्याप्ययातितदाहुतंचाहुतमाग्निहोत्रम् ॥

संसारस्यसतिवासातितेषांमध्येयेमुक्ताः शमदमादिसाधनास्तेतस्मिन्विष्णोः परमेपदेमध्वः मधुनः उत्संसमापुः पूर्णानंदंब्रह्मप्राप्नु
वंतीत्यर्थः ॥ यमुत्संसंपूर्णानंदंयुक्ताः प्राप्नुवंतितंयोगिनएवपश्यंति ॥ १६ ॥ किंच उभाविति ॥ उभौलोकाविहपरौविद्यया
ब्रह्मात्मत्वविषययाव्याप्ययातितत्पूर्णानंदंब्रह्म ॥ यस्मादुभौलोकौविद्ययाव्याप्ययातितस्मादनाहुतंचाग्निहोत्रंअनेनात्मज्ञानेनाभि
मुख्येनहुतंभवति ॥ सर्वमग्निहोत्रादिकंकर्मफलंचानेनैवसंपादितंभवतीत्यर्थः ॥ यस्मादुभौलोकौविद्ययाव्याप्ययातियस्मादना ॥४०॥
जपाकुसुमलौहित्यंसर्वात्मनाउपाधित्यागात्तुमुक्तानांनदुःखस्पर्शोऽस्तीतितेनिरतिशयानंदभाजइति यएवंसमानस्तंयोगिनःपश्यंति ॥१६॥ एवंब्रह्म
प्राप्तौसर्वफलावाप्तिंकृतकृत्यतांचाहउभाविति उभौलोकौआत्मलोकंअनात्मलोकंचविद्ययाब्रह्माकारयाअंतःकरणवृत्त्याअहमेवेदंसर्वोस्मीतिसार्वा

स्याकारयाचवृत्त्याव्याप्यप्रकाश्यज्ञात्वायातिप्रारब्धकर्मावष्टब्धदेहःसन्संचरतिविद्वान् यदैवंतदाअहुतमप्यग्निहोत्रंअस्यहुतमेवभवतिज्ञानेसर्वाणि कर्मफलान्यंतर्भवंतीत्यर्थःअतः ब्राह्मीवाक्तेतवअहंमहानस्मीतिविदतः लघुतांनीचत्वंमादधीतमाकरोतुअहंदासोस्मीतिमाब्रूहीत्यर्थःतंचेद्ब्रूयुरतिवा यसीत्यतिवाद्यस्मीतिब्रूयान्नापन्हुवीतेतिश्रुत्यैवब्रह्मविदःमतिवादित्वदोषोनास्तीतिप्रदर्शितं प्रज्ञानमिति अस्यनामैवस्यात्प्रज्ञानंब्रह्मेतिब्रह्मविद्ब्रह्मै
हुतमग्निहोत्रंचाहुतंभवतितस्मान्मातेतवब्राह्मीब्रह्मविषयाविद्यालघुतांमर्त्यभावंकर्मवदादधीतनकरोतुअपितुप्रज्ञानंतमसः परंपर मात्मानंआत्मत्वेनसंपादयतु ॥ यदाब्रह्मविद्याव्यापृतस्यपरमात्मानमात्मत्वेनावगछतः प्रज्ञानामितिनामस्यात् ॥ ब्रह्मेतिनामभव तीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ प्रज्ञानंब्रह्मेतितत्प्रज्ञानंब्रह्मधीराधीमंतोलभंतेतंयोगिनएवपश्यंति ॥१७॥ किंच ॥ एवमितियएवंरूपः॥ प्रज्ञानैकरसोब्रह्मरूपः सन्नास्तेसआत्मामहान्संपद्यतेब्रह्मैवसंपद्यतइत्यर्थः ॥ पावकमग्निंसर्वोपसंहर्तृरूपंकारणंसकारणंकार्यंगि

मातेब्राह्मीलघुतामादधीतप्रज्ञानंस्यान्नामधीरालभंते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति०
॥ १७ ॥ एवंरूपोमहानात्मापावकंपुरुषोगिरन् ॥ योवैतंपुरुषंवेदतस्येहात्मा
नरिष्यते ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसनातनम् ॥ १८ ॥

रन्स्वात्मन्युपसंहरन् योवैतंपुरुषंज्ञानैकरसंपुरुषंपूर्णंपुरिशयंवेद ॥ अयमहमस्मीतिसाक्षाज्जानातितस्यप्रज्ञानरूपंपरमात्मानमात्म त्वेनावगच्छतःइहास्मिन्नेवदेहेआत्मानरिष्यतेनविनश्यति॥विदुषउत्क्रांतेरसंभवात्॥उत्क्रांतिनिमित्तत्वाद्विनाशस्य॥ तथाच श्रुतिः॥ प्रश्नंपूर्वकमुत्क्रांत्यभावंदर्शयति ॥ उदस्मात्प्राणाउत्क्रामंतीति ॥ अहोस्मिन्नेतिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः ॥अत्रैवसमवलीयंतेनतस्य वभवतिचश्रुतिभ्यांब्रह्मणाविद्द्रूपेणस्वमाहात्म्यंनगोपनीयमधिकारिष्वेव प्राकृतेषुतुगोपनीयमेव तथाचरेतवैयोगीसतांधर्ममदूषयन्जनायथावमन्ये रन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति एतच्चप्रज्ञानमितिनामधीराःध्यानवंतएवलभंते यस्यनामप्रज्ञानंतंयोगिनःपश्यंति॥१७॥एवंरूपोवाङ्मनसातीतोजगज्जन्मा दियोनिर्निर्विकारोयोगैकगम्योयज्ज्ञानान्महापूज्यत्वंलभ्यतेकर्मलोपदोषश्चनास्तिसएवंरूपः परमात्मापावकंभोक्तारंजीवंगिरन्आत्मनिसंहरन्पुरु

संपूर्णतयोवेदतस्यआत्मानरिष्यतेनहिंस्यते कर्मफलवज्ज्ञानफलंनानित्यमित्यर्थः यस्यज्ञानादात्मनाशोनास्तितंयोगिनःपश्यंति॥१८॥एवंसर्वकर्मास्प
र्शिनांयोगिनामपिदुःसंगत्यागमावश्यकतयोक्त्वाजीवन्मुक्तानांतेषामनुभवमनुवदतिसदेतिसदाकालत्रयेपिसत्कृतःब्रह्मतादात्म्याध्यासेनतद्दत्कृतः
सुखदुःखजरामरणादिरहितः कुतः अतएवदेहवियोगरूपोमृत्युरपिनास्तिनापिअमृत्युस्तद्विरोधीजन्मलाभः जन्ममरणप्रवाहरूपस्यमृत्युसंज्ञितस्य
बंधस्याभावात् अमृतंमोक्षोपिकुतः नकुतश्चिदित्यर्थः तत्रहेतुः सत्यंघटादिअनृतंरज्जूरगादितेउभेअपिसत्यसमानबंधेसत्यंअबाधितंसमानंसर्वदा

प्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतियएवंवेदेति ॥ यंविदित्वानरिष्यतितंयोगिनएवपश्यंति ॥ १८ ॥ यस्मात्तद्विज्ञानादेवनात्म
नोविनाशस्तस्मात् ॥ सदासदेति ॥ सदासदासर्वदाऽहर्निशंसत्कृतः स्यात् ॥ सच्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मात्मनाभिमन्यतेयःसस
दासत्कृतोभवति ॥ तस्यनमृत्युः जननमरणलक्षणःसंसारोनभवेत् ॥ अमृतंकुतःमृत्युसापेक्षत्वादमृतस्यतदभावेकुतः प्रसक्तिः ॥
तथाचश्रुतिः ॥ मृत्युर्नास्त्यमृतंकुतइति ॥ सत्यानृतेचवर्तेतेसत्यसमानबंधिनीपरमार्थसत्यमेकमधिष्ठानमनुबध्यवर्त्तेतेरज्वामिवस

सदासदासत्कृतः स्यान्नमृत्युरमृतंकुतः ॥ सत्यानृतेसत्यसमान
बंधिनीसतश्चयोनिरसतश्चैकमेव ॥ योगिनस्तं० ॥ १९ ॥

र्पः ॥ कथमेतदवगम्यतेसत्यानृतेसत्यसमानबंधिनीतितत्राह ॥ असतश्चलौकिकस्ययोनिः कारणंसतश्चएकमेवकारणंएकमेवाद्वि
तीयंसद्ब्रह्मयस्मात्प्रवदंतितस्मात्सत्यानृतेस्वकारणभूतेसत्यसमानबंधिनीतियदात्मतत्त्वज्ञानकारणात्मृत्योर्विनाशः यमनुबध्यस
त्यानृतेवर्तेतेतंयोगिनएवपश्यंति ॥ १९ ॥ अंगुष्ठमात्रइति ॥ आकाशादिदेहांतंजगत्सृष्ट्वाहृदयेनिविष्ठःअजःचराचरात्मासन्नद

सर्वदेशेषुचैकरूपंब्रह्मतदेवबंधोनिग्रहस्थानंययोस्तेतथा सर्वंजगद्ब्रह्माधीनमित्यर्थः सतःकार्यस्यअसतः कारणस्यचयोनिः उत्पत्तिप्रलयस्थानं
एकमेवतंयोगिनः पश्यंति तथाचश्रुतिः ननिरोधोनचोत्पत्तिर्नबद्धोनचसाधकः । नमुमुक्षुर्नवैमुक्तइत्येषापरमार्थतेतिसृष्ट्यादिकंसर्वंमय्येवक
ल्पितमित्याह ॥१९॥ अंगुष्ठेति उपाधितोल्पपरिमाणोपिस्वतोमहात्माव्यापकः नदृश्यतेरूपादिहीनत्वात् अजोजन्मादिशून्यः दिवारात्रंचरती ॥४१॥

तिचरः जगन्नियमनेनित्योयुक्तइत्यर्थःसःअविकारीतंआत्मानंमत्वाज्ञात्वाकविःक्रांतदर्शीआस्तेकर्मभ्यउपरतोभवतिकृतकृत्यत्वात् अतएवप्रसन्नः
उपाधिकृतकालुष्यत्यागान्निर्मलः ॥ २० ॥ ॥ तस्मात्पूर्णात् वायुरितिपंचानामपिभूतानामुपलक्षणं तस्माद्वाएतस्मादात्मन आकाशः संभूतः
आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीतिततएवसर्वभूतोद्भवश्रुतेः अग्निर्भोक्तासोमोभोज्यंप्राणइतिदेहेंद्रियादिसंघातग्रहणम्॥ २१ ॥

श्यते ॥ स्वेनात्मनाचित्सदानंदाद्वितीयेनतंअहोरात्रंअतंद्रितोभूत्वान्नादिकोशपंचकेभ्योनिष्क्रम्यसर्वांतरात्मानंमत्वाकविरास्तेप्रस
न्नः कृतार्थः सन्नित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मणोविश्वोपादानत्वमाह ॥ तस्माच्चेतिद्वाभ्यां ॥ श्लोकौस्पष्टौ ॥ २१ ॥ २२ ॥

अंगुष्ठमात्रःपुरुषोंतरात्मानदृश्यतेसौहृदयेनिविष्टः ॥ अजश्चरोदिवारात्र
मतंद्रितश्चसतंमत्वाकविरास्तेप्रसन्नः ॥२०॥ तस्माच्चवायुरायातस्तस्मिं
श्चप्रलयस्तथा ॥ तस्मादग्निश्चसोमश्चतस्माच्चप्राणआगतः ॥ २१ ॥
सर्वमेवततोविद्यात्तत्तद्वक्तुंनशक्नुमः ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतंसना
तनम् ॥ २२ ॥ तत्प्रतिष्ठास्तदमृतंलोकास्तद्ब्रह्मतद्यशः ॥ भूतानिज
ज्ञिरेतस्मात्प्रलयंयांतितत्रच ॥२३॥उभौचदेवौपृथिवींदिवंचदिशश्चशुक्रं
भुवनंबिभर्ति॥यस्माद्दिशःसरितश्चस्रवंतियस्मात्समुद्राविहितामहांतः॥२४॥

स्पष्टोर्थः ॥ २३ ॥ सर्वमिदंब्रह्मणः सकाशादुद्भूतंतत्रैवलीयतइत्युक्तंतदेवविवृणोति ॥ उभाविति ॥ देवौजीवेश्वरौशुक्रंब्रह्मक
इदंसर्वंततएवआगतंतस्माज्जातं तत्आत्मत्वेनप्रसिद्धंतत्तच्छब्दवाच्यंतदितिवाएतस्यमहतोभतस्यनामभवतीतिश्रुतिप्रसिद्धेः वक्तुंनशक्नुमः
वाचामगोचरंतंयोगिनः पश्यंति ॥ २२ ॥ स्पष्टोर्थः श्लोकः ॥२३ ॥ एतदेवाहउभावितिदेवौजीवेश्वरौपृथिव्यादिकंभुवनंब्रह्मांडंशुक्रोबिभर्तित

स्मात्सर्वोत्पत्तिमाह यस्मादिति महान्दुरधिगमोऽतोयेषांतेमहांताः समुद्राः कामाः कामंसमुद्रमाविशेतिमंत्रलिंगात् ॥२४॥नकेवलंमोक्षएवज्ञानतः स्यात् अपितुसर्वंदूरस्थमपिआत्मन्यंतर्भूतमेवास्तीत्याह यइति दशलक्षाणिअनंतान्वापक्षान्कृत्वायोदूरेगच्छेत्सोपिकारणस्य अंतंनगच्छेत्तंयोगिनः पश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतानागतादेरप्युपलक्षणं तथाचहार्दाकाशंप्रकृत्यश्रूयते यच्चास्येहास्तियच्चनास्तिसर्वंतदत्रगत्वाविंदतइति

तृंबिभर्ति ॥ यस्माद्ब्रह्मणः सकाशाद्दिश उत्पद्यंतेएतस्यैवाक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइतिश्रुतेरर्थःप्रतिपादितः ॥ २४ ॥ इदानींब्रह्मणोनंतत्वंकथयति ॥ यःसहस्रमिति ॥ यःपुरुषः सहस्राणांसहस्रंपक्षानाहृत्यात्मनः पक्षान्कृत्वासंपतेत् ॥ अनेकशःकोटिकल्पंसपुरुषोनांतंगच्छेत्सर्वकारणस्यपरमात्मनःयद्यप्यसौमनोजवस्तथापितस्यांतंनगच्छेत् ॥ यस्मादंतंनगच्छंति तस्मादनंतः परमात्मेत्यर्थः यःअनंतः परमात्मातंयोगिनएवपश्यंति ॥ २५ ॥ किंच ॥ अदर्शनइति ॥ अदर्शनेदर्शनायोग्यविषये

यःसहस्रंसहस्राणांपक्षानाहृत्यसंपतेत् ॥नांतंगच्छेत्कारणस्ययद्यपिस्यान्म
नोजवः ॥ योगिनस्तं० ॥ २५ ॥ अदर्शनेतिष्ठतिरूपमस्यपश्यंतिचैनंसुस
मिद्धसत्त्वाः ॥ हीनोमनीषीमनसापिपश्येद्यएनंविदुरमृतास्तेभवंति ॥२६॥

तिष्ठतिरूपमस्यपरमात्मनः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ नसदृशेतिष्ठतिरूपमस्येति ॥ पश्यंतिचैनंसुसमिद्धसत्त्वाः ॥ यद्यपिदर्शनायोग्ये तिष्ठतितथापिपरमात्मानंपश्यंति ॥ केतेसुसमिद्धसत्त्वाःसुष्ठुसमिद्धंसम्यग्दीप्तंसत्त्वमंतः करणंयज्ञादिभिर्विमलीकरणसंस्कारेणये षांतेसुसमिद्धसत्त्वाः ॥यस्मादेवंतस्माद्धीनोरागद्वेषादिमलरहितोविशुद्धसत्त्वोमनीषिमनसाभिपश्येत् ॥यएनंपरमात्मानंविदुरहमस्मीतिअमृताअमरणधर्माणस्तेभवंति ॥ २६ ॥ इममिति ॥ इमंसर्वांतरंसर्वभूतेषुसर्वप्राणिषुआत्मानंयोनुपश्यति ॥ अन्यत्रान्यत्र

यत्रदुरस्थोप्यस्तितंयोगिनः पश्यंति ॥ २५ ॥ एवंविधस्यात्मनोदर्शनार्थंयोगानुगुणानिसाधनांतराण्याह अदर्शनेइति चक्षुराद्यग्राह्येएनं शुद्धचित्ताएवचित्तेनगृण्हंतीतिपूर्वार्धार्थः किंच यद्वायंहीनो रागद्वेषादिहीनोमनीषीमनोनिग्रहशीलश्चभवतितदैवचित्तशुद्धिर्जातेतिज्ञेयम

एनंविदुःजानंतितेअमृताभवंतीति ॥ २६ ॥ यःसर्वभूतेषुसद्रूपेणअनुस्यूतमात्मानंगुरूक्तिमनुपश्यतिध्यानेनसाक्षात्करोतिसः अन्यत्रदा रादौअन्यत्रकर्मादौयुक्तेषुपुरुषांतरेषुसत्सुकिंशोचतिनैवशोचतिकिंतुतएवशोचंतीत्यर्थः ॥ २७ ॥ उदकंपीयतेस्मिन्नित्युदपानेकासारादौतृषार्त्त स्ययावताजलेनस्नानपानादिसिद्धिस्तावतैवसर्वेषुवेदेषुआत्मज्ञस्यध्यायिनइष्टासिद्धिः अतोग्रंथभारवहनंवृथैवकिंतुतदंतर्गतंस्वोपयुक्तंसारमात्रंगुरु

देहेंद्रियादियुक्तेषुशरीराद्यभिमानिषु ॥ सकिंशोचेत्ततःपरंसर्वभूतेषुस्वात्मानंपश्यन्ततः परंकिमनुशोचति ॥ सर्वभूतस्थमात्मानंअ नुपश्यन्कृतार्थत्वात्नानुशोचतीत्यर्थः ॥ तथाचश्रुतिः ॥ तत्रकोमोहःकःशोकएकत्वमनुपश्यतः ॥ २७ ॥ तदेवाह ॥ यथेति ॥ यथासर्वतः संप्लुतोदकेमहातिकृतकृत्यस्यपुंसोल्पेउदपानेर्थोनास्ति ॥ एवंसर्वेषुभूतेषुआत्मानंपश्यतोब्राह्मणस्यविजानतः सर्ववेदो

इमंयःसर्वभूतेषुआत्मानमनुपश्यति ॥ अन्यत्रान्यत्रयुक्तेषुसकिंशोचे
ततःपरम् ॥२७॥ यथोदपानेमहातिसर्वतःसंप्लुतोदके ॥ एवंसर्वेषुभूते
षुब्राह्मणस्यविजानतः ॥ २८ ॥ अहमेवास्मिवोमातापितापुत्रोस्म्यहं
पुनः ॥ आत्माहमस्यसर्वस्ययच्चनास्तियदस्तिच ॥२९॥ पितामहोस्मि
स्थविरःपितापुत्रश्चभारत॥ममैवयूयमात्मस्थानमेयूयंनचाप्यहम्॥३०॥

दितेकर्मादौकिंचिदपिप्रयोजनंनविद्यतइत्यर्थः ॥ आत्मदर्शनेनैवकृतार्थत्वादितिभावः ॥ तथाचाहभगवान्वासुदेवः ॥ नचास्यसर्वभू तेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयइति ॥ २८ ॥ इदानीमुक्तस्यार्थस्यद्रढिम्नेवामदेवादिवत्स्वानुभवंदर्शयति ॥ अहमेवास्मीतिसार्द्धैस्त्रिभिः ॥ हेधृतराष्ट्र अहमेवास्मिवोयुष्माकंमाताजनयित्रीपिताप्यहमेव ॥ युष्माकंपुत्रोदुर्योधनादिरहमस्मि ॥ किंबहुना ॥ आत्माअह वाक्याद्गृहीत्वायोगेनकृतकृत्योभवेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अथेदानींब्रह्मविदात्मनोब्रह्मभावंवामदेववदपरोक्षीकुर्वन्स्वस्यसार्वात्म्यंस्तौति ॥ अह मेवेति ॥ नास्तिअतीतानागतं अस्तिवर्त्तमानंसर्वेषामंतरात्माचाहमेवास्मि ॥ २९ । पितामहइति एवमात्मनिसर्वमारोप्यअपवदति

नमेयूयंनचाप्यहामिति॥ यद्यपिरज्ज्वामुरगआरोपितस्तथापितयोर्नकश्चित्संबंधोस्तिअधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्वात् ॥ एवंप्रत्यगात्मजगतोर प्यसंबंधोद्रष्टव्यः ॥ ३० ॥ अहमेवमुमुक्षूणांज्ञेयइत्याह आत्मैवेति ममस्थानंअधिष्ठानंआत्मैव स्वेमहिम्निप्रतिष्ठितइतिश्रुतेः अतएवममजन्म जननहेतुरपिआत्मैव अजत्वादेवअहंकार्येओतः प्रोतश्चतिर्यगूर्ध्वंचपटेतंतवइवानुस्यूतोस्मि अजराअप्रच्युतस्वभावाप्रतिष्ठाअधिष्ठानत्वंयस्यस मस्यसर्वस्यप्राणिजातस्ययच्चनास्तियदस्तिचनदस्म्यहमेवात्मा॥ २९ ॥ एवंतावदाधिभौतिकंपित्रादिकंदर्शितम् ॥ अथेदानींआ धिदैविकंपित्रादिभावंदर्शयति ॥ पितामहइति ॥ पितामहोस्मिस्थविरः वृद्धः इंद्रादेः पितामहोस्मि ॥ अनादिसिद्धः परमात्मा सोप्यहमेव ॥यः पिताइंद्रादेःहिरण्यगर्भः सोप्यहमेव ॥ तथाममयूयंआत्मस्थाएव ॥यूयंसर्वेपरमार्थतोनमे आत्मनिव्यवस्थिताः॥ नचाप्यहंयुष्मासुस्थितः ॥ तथाचाहभगवान् ॥ मत्स्थानिसर्वभूतानीति ॥३०॥ आत्मैवेति ॥ यद्यपिनममात्मनियूयंव्यवस्थिता

आत्मैवस्थानंममजन्मचात्माओतप्रोतोहमजरप्रतिष्ठः ॥ अजश्चरोदिवा
रात्रमतंद्रितोहंमांविज्ञायकाविरास्तेप्रसन्नः॥ ३१ ॥ अणोरणीयान्सुमनाः
सर्वभूतेष्ववस्थितः ॥ पितरंसर्वभूतानांपुष्करेनिहितंविदुः ॥ ३२ ॥

नचाप्यहंयुष्मासुस्थितः ॥ तथापिआत्मैवस्थानंआत्मैवाश्रयः जन्मचात्माअस्मादेवात्मनः सर्वमुत्पन्नम्॥ तथाचश्रुतिः॥ आत्म नएवेदंसर्वमिति ॥ ओतप्रोतः अहमेवओतप्रोतरूपेणव्यवहिस्थितः जगदात्मायुष्माकंजनयिता ॥ अजरप्रतिष्ठः ॥ अजरेजराम रणवर्जितेस्वेमहिम्निर्तिष्ठतीत्यजरप्रतिष्ठः ॥ तथाचश्रुति ॥ सभगवोः कस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीति ॥ ३१ ॥ अणोरि ति ॥ अणोः सूक्ष्मात्अणीयान्सूक्ष्मतरः ॥ सुमनाः शोभनंमनोरागद्वेषादिमात्सर्यशोकमोहादिधर्मवर्जितंकेवलंचित्सदानंदाहि

तथा अजश्चरइतिपादोव्याख्यातः मांसर्वेषांभूतानामंतरात्मानंसर्वेश्वरंसर्वकर्तारंविज्ञायकाविः प्रसन्नआस्ते ॥ ३१ ॥ प्रकरणार्थम[illegible]

णोरितिअणोरप्यणुतरोदुर्लक्ष्यः [illegible] अस्थूलमनण्व[illegible]णंचतं वंधपरिमाणनिषेधात एतेनानिर्[illegible]गतेतिज्ञेयम

90

अन्यत्रदा।
मारादौतषार्त्त

तव

91

92